

The Hague Centre
for Strategic Studies

Maatschappelijke Ontgoocheling van de Middenklasse.

Optreden, Oorzaken en Gevolgen

Frank Bekkers, Eline de Jong, Laura Jasper en Ella MacLaughlin

Februari 2023

Maatschappelijke Ontgoocheling van de Middenklasse.

Optreden, Oorzaken en Gevolgen

Authors:

Frank Bekkers, Eline de Jong, Laura Jasper en
Ella MacLaughlin
Met medewerking van Mattia Bertolini en Giovanni Cisco

Cover foto bron:

[Upside-down Dutch flags, iStock](#)

Februari 2023

Dit onderzoek is verricht door HCSS in opdracht van de Nederlandse politie, als onderdeel van het meerjarige programma Strategische Monitor Politie. Dit programma heeft tot doel een 'van buiten naar binnen' en toekomstgerichte blik op en duiding van relevante trends en ontwikkelingen te geven, om daarmee de strategievorming van de Nederlandse politie te ondersteunen.

© *The Hague* Centre for Strategic Studies behoudt zich alle rechten voor. Geen enkel onderdeel van dit rapport mag gereproduceerd of gepubliceerd worden in welke vorm dan ook, in print, microfilm, fotografie, of op enig andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van HCSS. De rechten van alle foto's zijn voorbehouden aan hun respectievelijke eigenaars.

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	1
1. Inleiding	5
1.1. De middenklasse: een wankelende pijler onder de democratische rechtsstaat?	5
1.2. Onderzoeksvragen en opbouw document	6
2. Het tijdperk van onvrede	8
2.1. Karakterisering van de middenklasse	8
2.2. De kwetsbare middenklasse	9
2.3. Ontgoocheling van de middenklasse	13
2.4. Hoe ontstaat ontgoocheling?	14
2.5. Ver(der)gaande manifestaties van ontgoocheling	27
3. De rol van online platformen	35
3.1. Het tijdperk van 'homo digitalis'	35
3.2. Grote online platformen nader bezien	36
3.3. Conclusie	48
4. Buitenlandse beïnvloeding	52
4.1. Internationale kruisbestuiving	52
4.2. Actieve manipulatie	53
5. Nederland <i>quo vadis</i>?	56
5.1. Revolutionaire golven	56
5.2. Negatieve scenario's	57
5.3. Tot slot	61

Management-samenvatting

Middenklasse onder druk. De middenklasse speelt vanouds een belangrijke rol in het garanderen van de stabiliteit van democratische samenlevingen. Middenklassers vormen door hun consumptie, investeringen in onderwijs, gezondheidszorg en huisvesting, hun steun voor openbare diensten van goede kwaliteit, hun intolerantie ten aanzien van corruptie en hun vertrouwen in anderen en in democratische instellingen de grondslag van een vitale maatschappij. De aanwezigheid van een sterke en welvarende middenklasse is daarmee uiterst relevant voor de sociale en politieke stabiliteit van Nederland.

Maar de middenklasse staat onder druk. In de club van 38 democratische markteconomieën, de OESO, zijn de middeninkomens de afgelopen 30 jaar met een derde minder gestegen dan het gemiddelde inkomen van de rijkste 10%; geeft één op de vijf middeninkomenhouders meer uit dan er binnenkomt; en loopt één op de zes huidige middeninkomenbanen een groot risico te worden weggeautomatiseerd. Veel middenklassers ervaren hun sociale status, baan en inkomen als kwetsbaar en zijn zich bewust van het risico op sociale daling. Als gevolg ontwikkelen in deze met Nederland vergelijkbare landen grot(er)e middengroepen gevoelens van onvrede met en wantrouwen in de overheid, instituties en de maatschappij in het algemeen. Een proces dat in dit onderzoek wordt aangeduid als 'maatschappelijke ontgoocheling van de middenklasse'.

In Nederland valt de erosie van de middenklasse mee, mede door het vangnet van onze verzorgingsstaat. Maar ook in ons land is het optimistische vooruitgangdenken dat decennialang de middenklasse kenmerkte aan het afbrokkelen: de lagere middenklasse vreest voor de eigen toekomst, de hogere middenklasse voor de toekomst van de volgende generatie. Ook in ons land zijn signalen van onvrede met en wantrouwen in overheid in grot(er)e middengroepen zichtbaar, onder meer in de vorm van proteststemmen en van actief verzet tegen overheidsmaatregelen.

Veel aangrijpingspunten voor ontgoocheling. Er heeft een verschuiving plaatsgevonden in de dynamiek die ten grondslag ligt aan het optreden van maatschappelijke onvrede en wantrouwen in Westerse democratieën. Voorheen was deze dynamiek meestal geworteld in grieven over specifiek overheidsbeleid die betrekkelijk kleine groepen individuen betroffen, en als gevolg daarvan beperkt in reikwijdte. In de huidige tijd is sprake van een breed scala aan thema's die collectief ongenoegen in grot(er)e middengroepen veroorzaken.

Een klassieke bron van ontgoocheling is een daadwerkelijke en/of gevoelde achteruitgang van de financiële positie of sociale status. Als gevolg van de snelle ontwikkelingen en optredende crises in onze geglobaliseerde wereld, versterkt door het neoliberale beleid van de laatste twee decennia dat op de globalisering heeft ingespeeld, ontstaan sneller en nadrukkelijker 'winnaars' en 'verliezers' in de samenleving. De verliezers kunnen in een spiraal van ontgoocheling raken. Maar ook de winnaars kunnen gevoelig zijn voor processen die ze moeilijk kunnen controleren en waarin zij mogelijk de volgende keer de verliezers zijn. Onzekerheid en een gevoel van kwetsbaarheid is het voorportaal voor ontgoocheling.

Een groeiende oorzaak voor ontgoocheling is een gepercipieerde bedreiging van de eigen sociale of culturele identiteit door andere sociaal-culturele groepen. Identiteitspolitiek, het bedrijven van politiek vanuit de kenmerken van een bepaalde groep in plaats van een brede maatschappelijke visie, kan nuttig zijn om onrechtvaardigheden aan te kaarten. Maar polarisatie dreigt als populistische leiders een scherp contrast creëren tussen de positieve aspecten van de eigen sociaal-culturele groep en de negatieve aspecten van de sociaal-culturele groep(en) waar hun publiek zich juist niet mee identificeert.

Een derde bron voor ontgoocheling is het idee dat de grote thema's van deze tijd, zoals de klimaatcrisis of maatschappelijke ongelijkheid, niet worden aangepakt door de zittende machtshebbers en dat buitenparlementaire actie nodig is. Omgekeerd ontstaat onrust als specifieke groepen menen dat maatschappelijke problemen onevenredig op hen worden afgewenteld; denk aan de stikstofproblematiek en de boeren.

Wanneer een protestgroep zich eenmaal rond een specifiek thema, zoals anti-vaccinatie, heeft georganiseerd, bestaat het gevaar dat een deel van de betreffende groep radicaliseert waarbij het thematisch ongenoegen zich verbreedt naar algehele anti-overheid- of anti-establishmentsentimenten en, ultimo, verwerping van het huidige staatsbestel als geheel. De harde kern van zo een geradicaliseerde groep kan bereid zijn om over te gaan tot geweld en voelt zich daartoe gelegitimeerd door de passieve of actieve steun van een bredere achterban.

Rol sociale mediaplatformen. Veel van dergelijke processen spelen zich online af. Sociale mediaplatformen hebben een cruciale rol in het samenbrengen en organiseren van protest- of anti-establishmentgroepen onder de paraplu van een narratief van onvrede, wantrouwen en/of onrecht; het mobiliseren van brede steun voor hun ideeën; het proces van radicalisering; en het verwerven van middelen om de radicale ideeën in gewelddadige actie om te zetten. Dit is geen volledige cesuur met het verleden: eigentijdse media hebben altijd een dergelijke mobiliserende rol gespeeld. Maar de eenvoud van gebruik, snelheid, massaliteit en internationaliteit van de nieuwe media is wel degelijk een *game changer*.

Door de mogelijkheden die sociale media bieden kunnen 'parallele werkelijkheden' (bubbels, echokamers) worden geconstrueerd, opgebouwd uit afgebakende online groepen (*communities*) rond voor de doelgroep aanstekelijke en mobiliserende visies en verhalen (narratieven), gebaseerd op een specifieke selectie van informatie en nieuws. Individuele charismatische leiders kunnen daarbij een cruciale rol spelen. Sociale media hebben een sterk 'roepotter'-effect: kleine groepen met een harde toon vragen en krijgen veel aandacht.

Hoewel onmiskenbaar een centraal onderdeel van het probleem, kunnen sociale media tegelijkertijd ook onderdeel van de oplossing zijn. Ze werken ook verbindend en creëren zo meer tevredenheid en verbondenheid in een samenleving, waardoor ontgoocheling en radicalisering juist wordt tegengegaan. De diverse sociale mediaplatformen hebben elk een ander karakter en mogelijkheden tot het opwekken van positieve of negatieve gevoelens in verschillende middengroepen.

Buitenlandse invloeden. Het internationale karakter van de sociale mediaplatformen en de netwerken die zich daarop vormen betekent dat ook buitenlandse actoren en bewegingen een belangrijke invloed kunnen hebben op processen die zich (ook) in ons land manifesteren. Maatschappelijke ontgoocheling kan zich verspreiden via kruisbestuiving en kopieergedrag van gebruikers van de online platformen in de verschillende landen. Maar wellicht de grootste risico's schuilen in de actieve, vanuit rivaliserende staten geïnitieerde of gesteunde,

manipulatie van bepaalde (midden)groepen via onlinecampagnes die onvrede met en wantrouwen in de overheid en instituties voeden.

Met de terugkeer van de geopolitieke competitie tussen de grootmachten uiten staten hun rivaliteit via hybride bedreigingen, zoals online beïnvloedingscampagnes. Dit is een relatief nieuw fenomeen dat een groot potentieel gevaar vormt voor het aanwakkeren van gevoelens van ontgoocheling in de Nederlandse middenklasse. Buitenlandse actoren kunnen democratische processen ondermijnen door onderliggende factoren van desillusie te versterken.

Scenario's voor ver(der)gaande maatschappelijke ontgoocheling. Dit onderzoek gaat nader in op drie categorieën van ver(der)gaande manifestaties van ontgoocheling van middengroepen: proteststemmen, afhaakgedrag en radicalisering in ideeën en actie. Proteststemmen getuigen nog van betrokkenheid, waarbij men het huidige democratische staatsbestel niet afwijst maar wil veranderen. Ze kunnen leiden tot politieke fragmentatie en volatiliteit, en daarmee tot (tijdelijke) politieke en bestuurlijke verlamming; maar dit moet op zich binnen de democratische rechtsstaat opgelost kunnen worden. Afhaakgedrag is een tussenstadium, waarbij men niet meer gelooft in het bestaande systeem, maar geen duidelijk beeld heeft van of zich hard wil maken voor alternatieven. Massaal politiek afhaken kan optreden als de politieke en bestuurlijke verlamming een permanent karakter krijgt. Dit ondergraaft de representativiteit van de democratie en leidt tot uitholling van de rechtsstaat. Het laatste stadium is radicalisering van ideeën en actie, met als gevolg rechtstreekse aantasting van de openbare orde en rechtsorde, en mogelijk van de sociale en politieke stabiliteit van ons land.

Voor iedere categorie van ontgoocheling schetst het onderzoek een toekomstig scenario waarin bepaalde zorgwekkende ontwikkelingen, mede op basis van buitenlandse voorbeelden, in negatieve zin zijn doorgetrokken. De scenario's dienen niet als voorspelling, maar als illustratie van wat realistisch mogelijk is. Doel is tot nadenken uit te nodigen over de vragen (1) hoe kan worden voorkomen dat dergelijke scenario's werkelijkheid worden; en (2) hoe kan worden voorbereid op wat te doen als ze onverhoopt toch in enigerlei vorm optreden.

Het eerste scenario beschrijft hoe massale proteststemmen op de politieke flanken leiden tot een politieke impasse en een hoge mate van onbestuurbaarheid van ons land. Gebrek aan politiek vertrouwen en politiek scepticisme zijn de belangrijkste factoren in het ontstaan van dit scenario. In het tweede scenario leidt massaal afhaakgedrag tot gebrek aan politieke representatie van de meerderheid van de Nederlanders. Populistische leiders etaleren de eigen partij als de enige oplossing en zetten mensen tegen elkaar op. Door gebrek aan vertrouwen in de overheid en toenemende politieke ongelijkheid raken ook andere publieke en maatschappelijke instellingen hun legitimiteit kwijt. In het derde scenario leidt thematische radicalisering tot gewelddadige protesten en acties. Alle vertrouwen in het bestaande systeem is weg. Activisten gaan voor eigen rechter spelen en nemen geweld in eigen hand: de rechtsstaat wankelt. Het ontstaan van dit zwarte scenario lijkt het meest realistisch tegen de achtergrond van een economische, politieke en/of sociale crisis of de samenkomst van meerdere crises tegelijkertijd.

Een revolutionaire golf in Nederland? Deze drie fictieve maar goed denkbare scenario's schetsen hoe in ons land reeds zichtbare manifestaties van ontgoocheling kunnen escaleren als onderliggende drijvende krachten verslechteren. Een proces dat in potentie de sociale en politieke stabiliteit van ons land kan bedreigen. Een massale opstand van de middenklasse is niet te verwachten. Wel goed denkbaar zijn ontwrichtende acties van radicale harde kernen die zich gelegitimeerd en gesteund voelen door een achterban van grot(er)e middengroepen.

Ze kunnen daarmee ook gebruik maken van typische 'middenklasse-instrumenten' als organisatievermogen en vertrouwdheid met hoe maatschappelijke instituties en processen werken en voor eigen doeleinden gebruikt of misbruikt kunnen worden. Bovendien schuilt er gevaar in zelfversterkende processen: onvrede en wantrouwen leidt tot protestacties die op hun beurt de achterliggende factoren voor (verdere) ontgoocheling negatief beïnvloeden; fragmentatie van de politiek leidt tot minder inhoud en meer op de man spelen, wat tegenstellingen weer aanwakkert; publieke partijen bestaan voor een deel uit dezelfde middengroepen met gevoelens van ontgoocheling, wat adequaat overheidsoptreden kan bemoeilijken. Inspiratie door buitenlandse voorbeelden en actieve manipulatie door statelijke rivalen met een politiek doel kunnen dergelijke vicieuze cirkels aanjagen.

Drijvende krachten beter in beeld brengen. Het is zeker geen gegeven dat Nederland aan het afglijden is naar een sterk gepolariseerde *low trust*-samenleving met een hoge mate van instabiliteit. Maar er is wel degelijk iets aan de hand, waarbij de signalen het beste online zichtbaar zijn – met de aantekening dat de stap van extreme online uitingen naar actie in de fysieke wereld erg groot (b)lijkt te zijn. Door de aard van de sociale mediaplatformen is overigens een deel van de signalering aan het zicht van de democratische en rechtsstatelijke instituties onttrokken; op zich al een zorgwekkende constatering. Dit onderzoek vormt een eerste verkenning om beter grip te krijgen op de vraag of de problematiek kan escaleren (*early warning*-signalen) en om beleid te ontwikkelen om negatieve scenario's zo veel mogelijk te voorkomen c.q. te kunnen beheersen. Mogelijke verbanden en oorzaak-gevolgrelaties zijn in dit onderzoek verkennend en vooral kwalitatief in beeld gebracht. Nader, ook kwantitatief, onderzoek naar de drijvende krachten is gewenst. De rol van sociale mediaplatformen en van actieve manipulatie door buitenlandse actoren zou daarin een centrale plaats moeten innemen.

Tot slot. De hier beschreven radicaliseringsketen – van groeiende onvrede en wantrouwen, via online vorming en beïnvloeding van protestbewegingen, tot acties van harde kernen die de openbare orde en rechtsorde bedreigen – vloeit voort uit en heeft betrekking op een combinatie van maatschappelijke vraagstukken. Zeker de financieel-economische positie van de diverse middengroepen vormt een belangrijke factor in het doorlopen van deze keten. Het is goed denkbaar dat de ontgoocheling van de middenklasse vanwege een verwachte beperkte economische groei, en mogelijk zelfs stagnatie of achteruitgang over langere termijn, zich in de toekomst verspreidt en verdiept.

1. Inleiding

1.1. De middenklasse: een wankelende pijler onder de democratische rechtsstaat?

In onderzoek naar de stabiliteit van democratische samenlevingen wordt vanouds een belangrijke rol toegekend aan de middenklasse. De aanwezigheid van een sterke en welvarende middenklasse ondersteunt gezonde economieën en samenlevingen en is daarmee uiterst relevant voor de sociale en politieke stabiliteit van Nederland, één van de zes vitale nationale belangen.¹ Landen met een hoge welvaart, een hoog gemiddeld opleidingsniveau, een niet al te scheve inkomensverdeling en een grote middenklasse hebben meer kans om democratisch te zijn en te blijven dan landen waarin minder aan deze voorwaarden wordt voldaan.² Middenklassers vormen door hun consumptie, investeringen in onderwijs, gezondheidszorg en huisvesting, hun steun voor openbare diensten van goede kwaliteit, hun intolerantie ten aanzien van corruptie en hun vertrouwen in anderen en in democratische instellingen de grondslag van een vitale maatschappij. Zoals het Wetenschappelijk Instituut van het CDA het formuleert: “Economisten, politici en journalisten ontdekken dat het welzijn van de middenklasse en de burgerlijke waarden die zij representeert, nodig zijn om de samenleving een goede toekomst te geven.”³

Dit onderzoek is minder geïnteresseerd in hoe de middenklasse onze democratische rechtsstaat schraagt, als wel in het omgekeerde. Hoe kan een eroderende, onzekere en kwetsbare middenklasse de stabiliteit van ons land en vergelijkbare buitenlanden bedreigen? Wat zijn de mechanismen waarlangs de middenklasse polariseert, zich terugtrekt uit en afwendt van *civil society*-organisaties, het vertrouwen in elkaar en in de toekomst verliest, fragmenteert in groepen met sterk aangezette eigen identiteiten die de ‘anderen’ steeds meer verketteren? Welke scenario’s zijn daarin denkbaar en wat zijn de effecten in en voor onze samenleving? Dit zijn geen louter academische vragen: alle genoemde bewegingen kennen duidelijke voorbeelden in ons land en/of elders. Als dergelijke voorbeelden zich aaneenrijgen tot structurele patronen is dit slecht nieuws voor de sociale en politieke stabiliteit van landen zoals Nederland.

Inderdaad is de dynamiek achter het optreden van maatschappelijke onrust in Westerse democratieën veranderd. Voorheen was deze dynamiek meestal geworteld in grieven over specifiek overheidsbeleid die betrekkelijk kleine groepen individuen betroffen, en als gevolg daarvan beperkt in reikwijdte. Maar steeds meer lijken niet alleen randfiguren maar ook aanzienlijke middengroepen af te glijden naar een algemene vorm van onvrede met en wantrouwen in de overheid en in maatschappelijke instellingen – wat in dit onderzoek

¹ Rijksoverheid, *Nationale Veiligheidsstrategie 2019*, p5.

² Wouter van der Brug & Tom van der Meer, *De volatiliteit van de middengroepen*, Beleid en Maatschappij Aflevering 2, 2015.

³ Arjan Stoetman, *Het Midden. De middenklasse als morele kern van de samenleving*, 2019.

'maatschappelijke ontgoocheling van de middenklasse' wordt genoemd. Ontgoocheling kan tot ordebedreigende actie leiden, zoals de boerenprotesten in Nederland en *gilet jaunes*-manifestaties in Frankrijk. In de Verenigde Staten vormden gevoelens van onvrede met reeds lang bestaande instellingen een drijvende kracht achter de bestorming van het Amerikaanse Capitool op 6 januari 2021.

1.2. Onderzoeksvragen en opbouw document

Dit onderzoek probeert deze dynamiek van groeiende ontgoocheling van de middenklasse te duiden. Daarbij gaat het niet alleen over wat er al aan de hand is, maar vooral over wat nog kan komen. Naast een analyse van de Nederlandse situatie worden voorbeelden uit meer of mindere mate vergelijkbare Westerse landen behandeld die mogelijk een voorbode zijn voor ontwikkelingen die ook in ons land zouden kunnen optreden—onder meer uit de Verenigde Staten dat in de Westerse wereld vooroploopt in veel sociaal-culturele ontwikkelingen. Het onderzoek kent een vraagstelling in vier onderdelen, corresponderend met de hoofdstukken 2 t/m 5.

H2: Het tijdperk van onvrede. De onderzoeksvragen die verkend worden zijn als volgt.

- **Afbakening van het fenomeen.** Wat wordt onder de middenklasse verstaan? Hoe kwetsbaar is die middenklasse? Hoe kunnen de gevoelens van ontgoocheling van/in de middenklasse worden gekarakteriseerd?
- **Voedingsbodem en gevolgen.** Hoe ontstaan gevoelens van ontgoocheling, wat zijn de achterliggende drijvende krachten? In hoeverre kan ontgoocheling van de middenklasse leiden tot het eroderen van de maatschappelijke structuren en processen in onze democratische rechtsstaat?

H3: De rol van online platformen. Online omgevingen en gemeenschappen spelen tegenwoordig een sleutelrol in de ontwikkeling van maatschappelijke sentimenten. De onderzoeksvragen zijn:

- **Rol in het vormen van narratieven.** Hoe kunnen sociale mediaplatformen bijdragen aan het vormen van narratieven die uiting geven aan, maar ook weer leiden tot, gevoelens van ontgoocheling van/in grot(er)e middengroepen?
- **Rol in mobilisatie.** Voor zover de narratieven oproepen of aanzetten tot orde verstorende of gewelddadige actie, in hoeverre faciliteren of stimuleren de platformen het organiseren daarvan?

H4: Buitenlandse beïnvloeding. Invloeden vanuit het buitenland kunnen het proces van ontgoocheling van de middenklasse via sociale mediaplatformen aanjagen. Het gaat zowel om een meestal goed traceerbaar proces van het overnemen van (extremistisch) gedachtengoed uit het buitenland, als om gerichte, maar veelal gemaskeerde, (pogingen tot) beïnvloeding door statelijke rivalen. De onderzoeksvragen zijn derhalve:

- **Internationale kruisbestuiving.** In hoeverre en hoe is er sprake van kruisbestuiving door en kopieergedrag van in oorsprong buitenlandse ideologieën en narratieven die via de sociale mediaplatformen in het Nederlandse discours worden ingebracht?

- **Actieve manipulatie.** In hoeverre en hoe is er sprake van bewust gebruik/misbruik van sociale mediaplatformen door internationale actoren om de Nederlandse besluitvorming te beïnvloeden c.q. de samenleving te destabiliseren?

H5: Nederland *quo vadis*? Wat kunnen deze ontwikkelingen betekenen voor ons land? De onderzoeksvragen zijn:

- **Impact in Nederland.** Wat kunnen de geschetste ontwikkelingen betekenen voor het eroderen van maatschappelijke structuren en processen en het huidige democratische staatsbestel in Nederland?
- **Mogelijke scenario's.** Welke ver(der)gaande vormen van ontgoocheling zijn denkbaar in Nederland?

Het onderzoek is onderdeel van de *Strategische Monitor Politie*, een meerjarig onderzoeksprogramma dat in opdracht van de Nederlandse politie door HCSS wordt uitgevoerd. Dit programma duidt actuele en mogelijke toekomstige ontwikkelingen in de internationale en maatschappelijke omgeving van belang voor de positie, rollen en taken van de politie; en heeft zo een signalerende en agenderende functie ten behoeve van de strategievorming van de politieorganisatie. Vanuit die functie beschrijft dit onderzoek het fenomeen van maatschappelijke ontgoocheling van de middenklasse. Het richt zich níet op het eventuele beleid en de mogelijke handelingsperspectieven hoe met dit fenomeen om te gaan.

2. Het tijdperk van onvrede

Dit hoofdstuk begint met een nadere duiding van het begrip middenklasse in §2.1. Vervolgens wordt verkend in hoeverre de volgende keten van ontwikkelingen zich inderdaad aan het ontrollen is c.q. in de nabije toekomst kan gaan ontrollen: de middenklasse komt (verder) onder druk te staan (§2.2); dit veroorzaakt een groeiende onvrede met en wantrouwen in de overheid en maatschappelijke instituties bij grot(er)e middengroepen, alsmede wantrouwen tussen groepen burgers onderling (§2.3 en §2.4); en dit leidt op zijn beurt tot proteststemmen, afhaakgedrag en extremisme van middengroepen, waarmee de sociale en politieke stabiliteit van de Nederlandse samenleving in het geding komt (§2.5).

2.1. Karakterisering van de middenklasse

De middenklasse: de sociaaleconomische klasse tussen de lagere klasse en de bovenklasse (elite), ook wel aangeduid als het maatschappelijke midden, de burgerij, de ‘gewone’ Nederlander. Uit bronnenonderzoek blijkt dat een eenduidige definitie van de middenklasse niet bestaat. De middenklasse kan op verschillende manieren worden afgebakend langs thema's als opleiding; inkomen; beroepen; sociale status; economisch, sociaal of cultureel kapitaal; of zelfidentificatie. Afhankelijk van de gekozen maatstaf kent de middenklasse een andere omvang en samenstelling. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) stelt dat het maatschappelijk midden te heterogeen en te breed is om van ‘de’ middenklasse te spreken en heeft het liever over middensegment of middengroepen.⁴ In veel van de literatuur over de middenklasse wordt, mede daarom, de precieze definitie van het begrip óf uit de weg gegaan, óf in een vorm van een tautologie gegoten (zoals “de middenklasse is de groep van middeninkomens”).

In die heterogene middengroep wordt vaak een scheiding aangebracht tussen de hogere en de lagere middenklasse. De hogere middenklasse betreft het relatief hoger opgeleide, beter betaalde en vermogender deel van de middenklasse. Leden uit de hogere middenklasse schurken in hun gedrag en uiterlijkheden vaak tegen de bovenklasse aan. De lagere middenklasse vormt binnen de middenklasse de groep met de relatief lagere opleiding, inkomens en vermogens – veelal mbo'ers met een routinematige, administratieve baan of een verzorgend of dienstverlenend beroep. Zij hebben gemiddeld een meer volkse cultuur. Ook deze afbakening is verre van absoluut, maar wijst opnieuw naar een in de praktijk vaak goed herkenbaar beeld.⁵

⁴ WRR-verkenning nr. 37, *De Val van de Middenklasse? Het Stabiele En Kwetsbare Midden*, 2017, p15.

⁵ In *Bakfietsen en rolluiken. De electorale geografie van Nederland* (2017) toont Josse de Voogd hoe het uiterlijk van buurten en wijken in Nederland correleert met het stemgedrag van hun inwoners, maar in belangrijke mate ook met de gelaagdheid van de middenklasse.

De middenklasse is dus een wat amorphe, maar wel degelijk (her)kenbare entiteit, zij het met flinke grijze randen. Centraal in dit onderzoek staat de notie dat de middenklasse betrekking heeft op de meerderheid van de Nederlanders die zich traditioneel goed herkennen en voegen in de wetten, regels en afspraken die in de Nederlandse samenleving gelden, en een in de maatschappij verankerde en in het algemeen relatief behoudende levensstijl hebben. De middenklasse schraagt zo de continuïteit van maatschappelijke structuren en processen. Duizenden middenveldorganisaties die los van de overheid functioneren – kerken, vakbonden, natuur- en milieuorganisaties, productschappen, werkgeversverenigingen, patiëntenverenigingen etc. – vormen zowel een verbinding als een buffer tussen het volk en de overheid. Zij zorgen voor belangen-behartiging, maar beschermen tevens de vrijheid van burgers tegen concentratie van macht in de handen van de staat. Een grote rol is weggelegd voor de politieke partijen, die relatief niet zo veel leden tellen maar in ons democratische staatsbestel wel brede bevolkingsgroepen vertegenwoordigen.

Zonder een vitale middenklasse blijven de fundamentele uitingen van een democratie zoals een grondwet, een gekozen volksvertegenwoordiging, scheiding der machten, vrije media en politieke gelijkheid voor iedereen, vrij abstracte mechanismen met gebrek aan maatschappelijke verankering en binding.

2.2. De kwetsbare middenklasse

Internationaal is de erosie van de middenklasse over langere periode duidelijk zichtbaar. De studies die dit kwantificeren definiëren de middenklasse vooral in termen van inkomen. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling OESO – de denktank van 38 democratische markteconomieën, waaronder Nederland – constateert dat binnen het OESO-gebied de groep middeninkomens met elke opeenvolgende generatie kleiner is geworden: 70% van de babyboomers behoorde als twintiger tot de middenklasse, vergeleken met 60% van de millennials. Diverse studies laten zien dat de groei van de werkgelegenheid in de geïndustrialiseerde landen polariserend werkt: de meeste werkgelegenheidsgroei is geconcentreerd in hooggeschoold en hoogbetaald en laaggeschoold en laagbetaald werk, ten koste van middeninkomenbanen.⁶ De middeninkomens zijn de afgelopen 30 jaar met een derde minder gestegen dan het gemiddelde inkomen van de rijkste 10%. Tegelijk zijn de kosten van essentiële onderdelen van de levensstijl van de middenklasse, zoals de huizenprijzen, sneller gestegen dan de inflatie. Eén op de vijf middeninkomenhuishoudens geeft meer uit dan er binnenkomt. Voeg daarbij een toeneemende baanonzekerheid: een op de zes huidige middeninkomenbanen loopt een groot risico te worden weggeautomatiseerd.⁷

Nederlands onderzoek schetst vooralsnog een minder somber beeld. De al aangehaalde WRR-verkenning uit 2017 concludeert dat “Anders dan vaak wordt beweerd is in Nederland geen sprake van een ‘val’ of ‘uitholling’ van de middenklasse. Middengroepen weten in meerderheid hun positie te handhaven, maar dat kost wel meer moeite: zij moeten harder werken en meer onzekerheid accepteren. Daarnaast is er een kwetsbaar middensegment dat wél te maken heeft met sociale daling.” en “Nederland kent een

⁶ CPB, *CPB Discussion Paper 358. Employment polarization in local labor markets: the Dutch case*, 2017.

⁷ OECD, *Under pressure: the squeezed middle class*, 2019. Dit rapport gebruikt inkomen als maatstaf voor de analyse van de middenklasse. De “middeninkomensklasse” is gedefinieerd als de bevolking die leeft in huishoudens met inkomens tussen 75% en 200% van het nationale mediaan inkomen.

extreem stabiele middenklasse, maar bereikt dit door een grote mate van herverdeling en een toenemende druk op tweeverdieners.”⁸ De december 2022-editie van het continu onderzoek burgerperspectieven (COB) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) ondersteunt de conclusie van de WRR uit 2017.⁹ Dankzij de verzorgingsstaat weet het middensegment zich in onzekere omstandigheden goed staande te houden, ofschoon veel middenklassers steeds meer inspanningen moeten plegen om hun levensstandaard te handhaven.

Maar als we voorbij de macrocijfers kijken, lijkt het te gisten en te borrelen. Vooral lagere middenklassers hebben last van machteloosheid, sociaal wantrouwen, relatieve inkomensachteruitgang en statusonzekerheid. “Zorgen over prijsstijgingen zijn er bij bijna iedereen, maar het zijn vooral mensen met een hogere opleiding die zeggen minder geld over te houden voor uitjes, luxe dingen of om opzij te zetten. Voor lageropgeleiden zijn de economische zorgen eerder existentieel en raakt de moeilijke economische situatie de essentiële uitgaven.”¹⁰ Het gaat veelal niet om een verbitterd ressentiment, maar bovenal om onzekerheid en ongerustheid over de toekomst en de richting die de samenleving uitgaat. Omdat het erop lijkt dat ons land in de toekomst naar een structureel lagere groei gaat, en mogelijk naar nulgroei of zelfs krimp van de economie,¹¹ is het aannemelijk dat deze druk alleen maar zal toenemen.

In de december 2018-editie van het COB van het SCP staat een interessant diagram dat de grote electorale verschillen in optimisme en tevredenheid laat zien, zie Figuur 1.

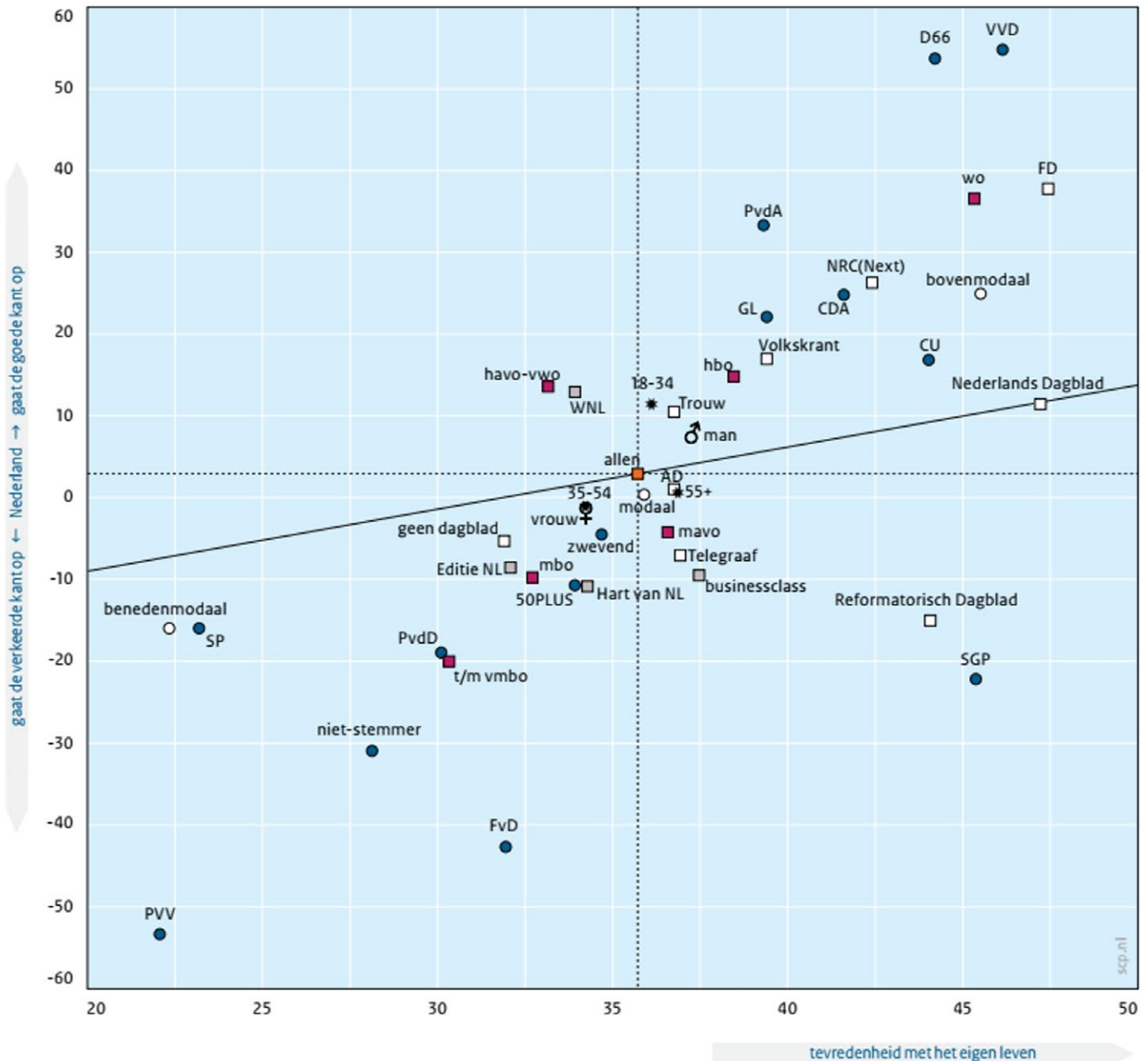
⁸ WRR-verkenning nr. 37, *De Val van de Middenklasse? Het Stabiele En Kwetsbare Midden*, 2017.

⁹ . Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 2 2022*, december 2022.

¹⁰ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 2 2022*, december 2022, p19.

¹¹ Zo schat RaboResearch de structurele jaarlijkse bbp-groei voor de periode 2020-30 in op 1,0%, waar dat voor zowel 2000-09 als 2010-2019 op 1,4% stond. Zie Hugo Erken, Frank van Es en Jesse Groenewegen, *Het groeipotentieel van de Nederlandse economie tot 2030*, oktober 2019. Er zijn ook duidelijke stromingen in de samenleving die pleiten voor ‘een leven na de groei’ omdat de aanslag op omgeving, grondstoffen, biodiversiteit e.d. gekoppeld aan ons huidige groeimodel niet te handhaven valt.

Figuur 1: Tevredenheid over het eigen leven en optimisme over het land in diverse groepen, bevolking van 18+, 2018¹³

Dit diagram laat een duidelijke relatie zien tussen de tevredenheid van mensen met hun eigen leven en hun optimisme over Nederland, die vooral tot vulling van de kwadranten linksonder en rechtsboven leidt. PVV- en FvD-kiezers zijn de belangrijkste exponenten van de groep die zowel persoonlijk als maatschappelijk relatief pessimistisch zijn; D66- en VVD-kiezers vertegenwoordigen de optimisten. De leuze 'met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht' is

¹² Tevredenheid met het eigen leven is een schaal van 100 tot 100 op basis van rapportcijfers voor de eigen gezondheid, de belangrijkste dagelijkse activiteit, de financiële situatie en het optimisme over Nederland. Het groepssaldo is het % opvattingen dat vindt dat het meer de goede kant opgaat minus het % opvattingen dat het meer de verkeerde kant ziet opgaan. De lijn in de figuur geeft de gemiddelde samenhang tussen persoonlijke tevredenheid en maatschappelijk optimisme op individueel niveau. Bron Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven 2018* 4, 28 december 2018, p14.

op een kleine groep van vooral SGP-kiezers van toepassing. De combinatie van maatschappelijk optimisme en persoonlijk pessimisme komt nauwelijks voor. In de *Atlas van Afgehaakt Nederland* stellen de auteurs dat de tweedeling tussen de optimisten rechtsboven en de pessimisten linksonder parallel loopt met de splitsing tussen gevestigde en buitenstaanderpartijen.¹³ Gevestigde partijen zijn in dit geval partijen die substantieel vertegenwoordigd zijn in het openbaar bestuur, daarbij ook denkend aan burgemeestersposten of programmatische invloed op het regeringsbeleid, al dan niet via geassocieerde maatschappelijke organisaties. VVD, CDA, PvdA, D66, CU maar ook GroenLinks en SGP behoren tot de gevestigde partijen; en PVV, SP, FvD, 50Plus, PvdD en DENK tot de buitenstaanderpartijen (ook BBB moet hieronder gerekend worden). Deze tegenstelling tussen stemmers op gevestigde en buitenstaanderpartijen sluit aan bij de analyse van Maurice de Hond over een kansrijke en een kansarme groep kiezers.¹⁴

Er tekent zich een beeld af waarin de parlementaire democratie op dit moment niet voor iedereen even goed werkt en een deel van Nederland dreigt af te haken of al is afgehaakt. Er lijkt sprake van twee gescheiden werelden. Aan de ene kant staan de kansrijken – hoger opgeleiden, jongeren en mensen met een bovenmodaal inkomen – die met vertrouwen en optimisme naar de samenleving kijken. Aan de andere kant staan mensen met relatief weinig sociaal en financieel 'kapitaal', wonend in krimpregio's en verpauperende wijken, en met meer dan gemiddelde gezondheidsproblemen. Deze werelden kijken heel verschillend aan tegen allerlei aspecten van onze samenleving, worden gekenmerkt door wederzijds onbegrip en dreigen steeds verder uit elkaar te drijven.¹⁵ Deze scheidslijn loopt door de middenklasse, en markeert het onderscheid tussen de lagere en hogere middenklasse. Aan de ene kant stelt de lagere middenklasse de eisen naar beneden bij; aan de andere kant maakt de hogere middenklasse zich niet zo zeer zorgen over de eigen financiële toekomst, maar des te meer over de toekomst van de kinderen.

Zo is er een polarisatie langs nieuwe maatschappelijke scheidslijnen aan het ontstaan. Zoals de *Atlas van Afgehaakt Nederland* stelt (p6): "Men zou kunnen stellen dat mensen niet doelbewust zijn afgehaakt, maar 'afgehaakt zijn gemaakt'. Door turbulente maatschappelijke veranderingen. Door de meritocratische normen van de kennissamenleving. Door het verdwijnen van beroepen, opleidingen en tradities. Door economische structuurverschuivingen en braindrain uit krimpregio's." Hierbij is tevens sprake van een complex geografisch patroon van regionale en plaatselijke verschillen, met kwetsbare (vaak middelgrote) gemeenten en wijken. Grot(er)e middengroepen – vooral, maar zeker niet alleen, uit de lagere middenklasse – zien zichzelf aan de verkeerde kant van deze scheidslijn belanden. De volgende paragraaf gaat in op wat het gevolg kan zijn.

¹³ Josse de Voogd & René Cuperus, *Atlas van Afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*, december 2021, p38-39.

¹⁴ Maurice de Hond, *De Sociale Staat van twee Nederlanden*, 30 december 2017.

¹⁵ Dit wordt momenteel versterkt omdat de 'energiearmoede' ook grote middengroepen treft. TNO constateerde in *De feiten over energiearmoede in Nederland* (september 2021) op basis van data uit 2019 dat ruim een half miljoen huishoudens (ca. 7%) in energiearmoede leeft: ze hebben hoge energiekosten, wonen meestal in een huis dat niet goed is geïsoleerd en hebben een laag inkomen. Dit aantal zal bij de huidige energieprijzen snel oplopen. Zo meldde Eneco medio september 2022 dat een kwart van haar klanten een betalingsachterstand heeft, waarvan tweederde meer dan 1.000 euro achterloopt.

2.3. Ontgoocheling van de middenklasse

Zeventig jaar nadat de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog in Europa op gang kwam, lijkt er in veel Westerse landen een einde te zijn gekomen aan het vooruitgangdenken van de middenklasse. Veel mensen uit het middensegment ervaren hun sociale status, baan en inkomen als kwetsbaar en zijn zich bewust van het risico op sociale daling. In veel Westerse landen krimpt de middenklasse ten faveure van de bovenkant en, vooral, van de onderkant, en ziet daarmee haar relatieve positie verslechteren. Als gevolg ontwikkelen grot(er)e midden-groepen gevoelens van onvrede met en wantrouwen in de overheid, instituties en de maatschappij in het algemeen: 'maatschappelijke ontgoocheling van de middenklasse'. Dit kan leiden tot proteststemmen, afhaakgedrag, radicalisering en ultimo het ondergraven van ons huidige staatsbestel.

Voor een dreigende erosie van de middenklasse wordt al lang gewaarschuwd. De onlangs overleden Amerikaanse schrijfster Barbara Ehrenreich signaleerde als een van de eersten een neerwaartse trend. Haar boek *Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class* uit 1989 ging over de angst van de Amerikaanse middenklasse dat hun kinderen en kleinkinderen het economisch slechter zullen krijgen en over de verrechtsing waar die angst toe leidde.¹⁶ In een peiling in het voorjaar van 2019 zei 69% van de ondervraagde Amerikanen te verwachten dat hun kinderen er financieel slechter of niet beter aan toe zullen zijn dan hun ouders.¹⁷ Het Amerikaanse ideaal van een middenklasse-levensstijl, dat in de jaren 1950 is ontstaan, blijkt steeds minder haalbaar te zijn; de gesignaleerde 'angst' heeft dus een feitelijke basis.

Een groeiend gevoel van onzekerheid en ongerustheid over de toekomst en de richting die de samenleving uitgaat bij grote groepen middenklassers is één. Maar in hoeverre kunnen dergelijke gevoelens omslaan in ressentiment, grootschalig afhaakgedrag en een hang naar extremisme die zich mogelijk zelfs in gewelddadige actie vertaalt? In de VS heeft de sterk gegroeide ideologische polarisatie ertoe geleid dat de samenleving uiteen is gevallen in twee kampen die lijnrecht tegenover elkaar staan. De dempende werking van de Amerikaanse middenklassers die, net als de meeste Nederlanders, in politieke en ideologische zin 'ergens in het midden' zitten lijkt weggefallen. De flanken domineren het debat en creëren zo een opgehitste sfeer. De middengroepen, die eigenlijk helemaal niet willen kiezen tussen de uitersten, krijgen zo het gevoel dat dat wel moet. De volgende stap is dat de mening van de ander niet meer als legitiem wordt gezien. Er ontstaan dan gescheiden werelden en vijandbeelden. Kort door de bocht: onzekerheid leidt tot wantrouwen; leidt tot divergentie van denkbeelden over 'hoe verder'; leidt tot delegitimering van de ander ("jij mag er niet zijn"); leidt tot politiek geweld om de eigen standpunten kracht bij te zetten óf om de opponent dwars te zitten; leidt ultimo tot burgeroorlog. Dit is geen onvermijdelijke serie stappen, maar in de Amerikaanse context inmiddels wel voorstelbaar. In een recent opinieonderzoek onder 9.000 Amerikanen stelde de helft van de respondenten dat er binnen enkele jaren een burgeroorlog in de VS zal gaan optreden.¹⁸

Vormen de ontwikkelingen in de Verenigde Staten een voorbode van wat ook hier kan gebeuren? Vaak waaien ontwikkelingen daar met enige vertraging ook over naar andere Westerse landen. Meer dan dertig jaar na het verschijnen van *Fear of Falling* hebben ook in Nederland nogal wat middenklassers gevoelens van machteloosheid, sociaal wantrouwen en statusonzekerheid. Sociale veranderingen produceren niet alleen winnaars en verliezers,

¹⁶ [De vrouw die de 'angst om te vallen' van de middenklasse als eerste verklaarde \(volkskrant.nl\)](#)

¹⁷ [Public Opinion in Europe 30 Years After the Fall of Communism | Pew Research Center](#). Merk op dat de peiling werd gehouden toen de Amerikaanse economie het goed deed en de werkloosheid laag was.

¹⁸ Zie bijv. [Half of Americans Anticipate Civil War, UC Davis Survey Finds \(thetrace.org\)](#)

maar ook een tussengroep van bezorgde kwetsbaren die het almaar minder eenvoudig vinden om hun sociale status te handhaven.¹⁹

Op het eerste gezicht een groot verschil lijkt dat, waar in de VS sprake is van een duidelijke politieke tweedeling tussen Democraten en Republikeinen, het Nederlands politieke landschap steeds meer versnipperd raakt. Tegelijk, zoals besproken in §2.2, is ook in ons land sprake van een tweedeling tussen gevestigde partijen en buitenstaanderpartijen, veelal op de politieke flanken. Ook stemmen recente manifestaties van onvrede, zoals de diverse vormen van verzet tegen de coronamaatregelen en de boerenprotesten, tot nadenken. Het rammen van de deur van het Groninger provinciehuis met een trekker en bestormen van het gebouw is in omvang en impact onvergelykbaar met de bestorming van het Capitool in Washington D.C. (zie §2.5.3), maar is wel gelijkaardig.²⁰ Vanuit het oogpunt van openbare orde en veiligheid is opvallend dat 30% van de Nederlanders vindt dat de overheid zo slecht functioneert dat het hele systeem maar het beste omvergeworpen kan worden. 21% vindt dat de overheid het verdient om hard aangepakt te worden, desnoods met geweld.²¹ Als kanttkening de constatering dat de stap tussen het met de mond belijden van 'een harde aanpak' en het feitelijk (zelf) uitoefenen van geweld groot is. De bezorgde kwetsbaarheid van de lagere middenklasse mondt in Nederland niet zozeer uit in een rabiante verwerping van de sociale veranderingen, maar wel in een sceptische houding ten aanzien van het huidige politieke bedrijf en de multi-culturele samenleving.²²

Samenvattend zijn er voldoende signalen om aan te nemen dat de keten van onzekerheid tot desillusie en wantrouwen tot protest tot extremisme tot mogelijke verstoringen van de openbare en rechtsorde door grot(er)e middengroepen, waar dit hoofdstuk mee begon, ook in de Nederlandse context kan worden doorlopen; en voor een deel al is doorlopen.

2.4. Hoe ontstaat ontgoocheling?

Het concept van ontgoocheling, en de trends en ontwikkelingen die bijdragen aan de verspreiding ervan in de Nederlandse samenleving, is onder meer van belang voor het begrijpen van de aantrekkingskracht van populistische partijen als Forum voor Democratie en de Partij voor de Vrijheid, de populariteit van figuren als Willem Engel en Raisa Blommestein (en de omroep Ongehoord Nederland die deze personen een platform biedt) en van gewelddadige manifestaties, zoals tegen de coronamaatregelen en de boerenprotesten.

Meerdere studies correleren ontgoocheling met hopeloosheid: het gevoel geen controle (meer) te hebben over of invloed op iemands eigen leven, het idee dat er niets meer te verliezen valt. Hopeloosheid als een drijvende kracht achter (politieke) desillusie en radicalisering is niet nieuw. Wél nieuw is een groeiende verspreiding van dit gevoel binnen de middenklasse – een groep waarvan de groei één van de belangrijkste succesverhalen van het economisch beleid van de 20e eeuw vormt. De ontwikkelingen in de Verenigde Staten zijn in dit verband misschien wel het duidelijkst.

¹⁹ Koen Abts, Bart Meuleman en Marc Swyngedouw, *Wie is de middenklasse en wat denkt ze?*, Samenleving & Politiek, Jaargang 26, nr.1, 2019, p16-23.

²⁰ [13.000 euro schade aan Gronings provinciehuis door boze boer \(nos.nl\)](https://nos.nl/nieuws/story/20190913-13000-euro-schade-aan-gronings-provinciehuis-door-boze-boer)

²¹ Toon Kuppens et al, *Ongenoegen, migratie, gastvrijheid en maatschappelijke onrust. Samenvatting*, 2019, p2.

²² Koen Abts, Bart Meuleman en Marc Swyngedouw, *Wie is de middenklasse en wat denkt ze?*, in Samenleving & Politiek, Jaargang 26, 2019, nr.1, p16-23.

De rol van gedesillustioneerde en (daarom) radicaliserende middengroepen in de hedendaagse Amerikaanse politiek werd diepgaand onderzocht in Dale Berans *4chan: the Skeleton Key to the Rise of Trump* uit 2017.²³ In dit essay wordt verkend hoe gevoelens van economisch, sociaal en politiek verlies resulteerden in een “cultuur van hopeloosheid” die honderden jonge, sociaaleconomisch bevoorrechte, vooral mannelijke 4chan-gebruikers ertoe bracht om in 2016 op Donald Trump te stemmen. Beran benadrukt dat hun stemgedrag niet werd gemotiveerd door het geloof dat Trump hun omstandigheden zou verbeteren. Integendeel, Beran schetst dat de Trump-stemmers die hij op 4chan tegenkwam juist op hem hadden gestemd omdat ze inzagen dat hij niets voor hen zou doen. “Voor deze jonge mannen,” betoogt Beran, “is stemmen op Trump geen oplossing, maar een nieuwe hatelijke grap.”

Berans essay biedt een inkijk in de factoren die ten grondslag liggen aan gevoelens van hopeloosheid onder 4chan-gebruikers. Een niet onbelangrijk deel van de factoren die Beran beschrijft als drijvende kracht achter het gedrag van de geobserveerde groep heeft weinig tot niets te maken met politiek. In plaats daarvan beschrijft Beran de hopeloosheid van deze individuen als voortkomend uit de “angst dat ze ‘voor altijd alleen’ zouden zijn” en de isolerende effecten van te veel tijd achter hun computer door te brengen en zich terugtrekken in de virtuele werelden van games en TV.

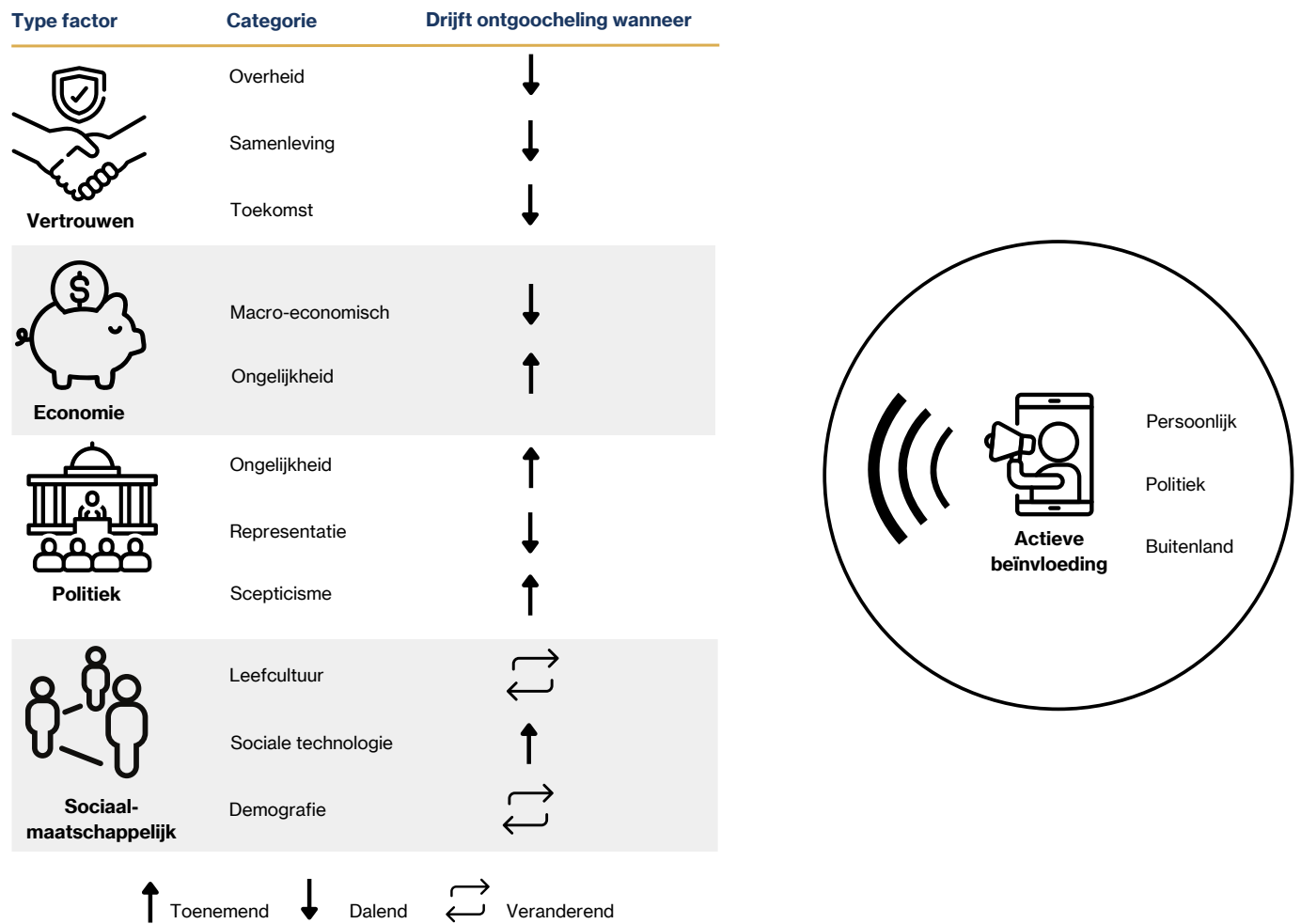
Hoewel nuttig als eerste inzicht, is de beschrijving van Beran te beperkt als een overzicht van de vele factoren die kunnen bijdragen tot gevoelens van hopeloosheid en ontgoocheling in de middenklasse. Ten eerste vormen 4chan-gebruikers geen afspiegeling van de bevolking als geheel. Ze hebben heel andere levens en zorgen dan, bijvoorbeeld, oudere mensen die in het Amerikaanse Midwesten wonen, terwijl de beslissingen van beide groepen om op Donald Trump te stemmen kunnen worden begrepen als uitingen van desillusie.²⁴ Ten tweede vertegenwoordigen factoren als de angst om “voor altijd alleen” te zijn en het isolement als gevolg van het zich terugtrekken in virtuele werelden niet de kernproblemen of omstandigheden die gevoelens van hopeloosheid hebben teweeggebracht. Het is vooral de reactie van de betreffende groep op (en de uitdrukking van) die gevoelens; het zijn ‘output’- eerder dan ‘input’-variabelen.

Om een goed overzicht te krijgen van de drijvende krachten achter de ontgoocheling van de middenklasse moeten we dus oog hebben voor (1) verschillen in de werking van de drijvende krachten voor verschillende middengroepen; en (2) gelijksoortige oorzaken die leiden tot verschillende vormen van gedrag voor verschillende middengroepen. Dit wordt bereikt door outputvariabelen (bijvoorbeeld de angst om ‘voor altijd alleen’ te zijn) te ontleden in hun bijdragende variabelen (economische factoren die het moeilijk maken om goed werk te vinden, technologische innovatie binnen de amusementssector, netwerkeffecten op sociale media enz.). Zo komen we tot een structuur van oorzaken die voor een verscheidenheid van gedesillustioneerde individuen kan worden toegepast. Onze structurering weerspiegelt het veelzijdige karakter van ontgoocheling en maakt onderscheid tussen vertrouwensfactoren, economische factoren, politieke factoren, sociaal-maatschappelijke factoren en actieve beïnvloedingsfactoren. De eerste vier vormen structurele factoren waarop de actieve beïnvloedingsfactoren inspelen.

²³ [4chan: The Skeleton Key to the Rise of Trump | by Dale Beran | Medium](#). 4chan is een website waar gebruikers anoniem afbeeldingen en discussiebijdragen kunnen delen. 4chan is een bron voor veel internetmemes, politieke bewegingen, hacktivisme en cyberaanvallen.

²⁴ Paul J. Maher, Eric R. Igou, and Wijnand A.P. van Tilburg, *Nostalgia Relieves the Disillusioned Mind*, Journal of Experimental Social Psychology 92, januari 2021.

Figuur 2: Structurele factoren achter ontgoocheling die actief kunnen worden beïnvloed

Deze vijf typen factoren worden in §2.4.1 t/m §2.4.5 uitgewerkt in enkele kwantitatieve, in beginsel meetbare indicatoren (*key performance indicators*) die in de internationale literatuur worden genoemd. Een goed en actueel overzicht van dergelijke indicatoren maakt vroegtijdige waarschuwing voor oploeiende onvrede mogelijk. De opsomming van indicatoren is niet willekeurig want naar voren komend uit de literatuur, maar vormt een eerste verkenning en is zeker niet volledig. Zoals elders in dit onderzoek wordt in de analyse niet alleen naar Nederland gekeken maar óók naar min of meer vergelijkbare Westerse landen. Dit geeft een breder perspectief op in ons land mogelijk (nog) niet manifeste, maar wel denkbare ontwikkelingen.

Nog twee opmerkingen bij beschrijving van de factoren. In de naamgeving van de categorieën van factoren is tussen haakjes de richting aangegeven van een *mogelijke* trend die ontgoocheling in de hand zou werken. Ook in de beschrijving gaan we specifiek in op ontwikkelingen die ontgoocheling in de hand zouden werken. Dit is een selectieve focus en niet een afgewogen oordeel; het geeft wél aan dat de trend zou *kunnen* opkomen of doorzetten onder bepaalde omstandigheden. Merk tenslotte op dat de indicatoren allemaal betrekking hebben op de middenklasse, maar deels breder spelen in de maatschappij dan alleen in het middensegment.

2.4.1. Structurele vertrouwensfactoren

Het gevoel van hopeloosheid, en in het verlengde het fenomeen van ontgoocheling, is in essentie een uiting van wantrouwen in 'het systeem'. Dergelijk wantrouwen kan passief bestaan (en bestaat) bij bevolkingsgroepen en manifest worden door omstandigheden en gebeurtenissen. Een breed scala aan omgevings- en persoonsfactoren verhoogt de vatbaarheid voor gevoelens van wantrouwen op individueel niveau.

Het opbouwen van een robuust begrip van de individuele en maatschappelijke drijfveren van wantrouwen binnen de samenleving is van belang voor zowel aanpak als preventie. Het aanpakken van de oorzaken van (latent) wantrouwen is een beleidsdoel dat waarschijnlijk grote impact kan hebben. Het vertaalt zich in een vermindering van de werking van en het geloof in mis- en desinformatie op maatschappelijk niveau, en van het katalysatoreffect van actieve beïnvloedingsfactoren (zie §2.4.5).

Tabel 1 geeft mogelijke indicatoren die op wantrouwen in 'het systeem' kunnen wijzen in drie categorieën van structurele factoren. Vertrouwen in de overheid, meer specifiek in de Tweede Kamer en de regering, betreft de overtuiging dat de overheid naar behoren functioneert en doelbewust haar taak uitvoert. Saamhorigheid heeft betrekking op het gevoel dat men tot een gemeenschap behoort en gaat gepaard met solidariteit en verbondenheid. Toekomstperspectief betreft de blik op de eigen toekomst, op de toekomst van volgende generaties en op de toekomst van de maatschappij in zijn geheel.

Tabel 1: Structurele vertrouwensfactoren

Categorie	Mogelijke indicatoren
(gebrek aan) vertrouwen in de overheid	<ul style="list-style-type: none"> Dalende transparantie beleidsvorming Stijgende kloof tussen burger en overheid (bijvoorbeeld door toenemende digitalisering overheidsdiensten) Gevoel van falend beleid
(gebrek aan) saamhorigheid	<ul style="list-style-type: none"> Wantrouwen tussen bevolkingsgroepen Toenemende intolerantie en onverdraagzaamheid Vervreemding Stijgende ik-cultuur
(gebrek aan) toekomstperspectief	<ul style="list-style-type: none"> Versombering eigen verwachtingen en mogelijkheden Versombering verwachtingen toekomst volgende generatie Versombering verwachtingen toekomst Nederland

Vertrouwen in de overheid. Kritisch staan tegenover de overheid en haar beleid getuigt van belangstelling voor en participatie in het politiek systeem. Maar wanneer kritische standpunten overgaan in een groeiend wantrouwen tegenover de overheid kan dit een probleem vormen. Zoals verderop aangekaart, kan dit bijvoorbeeld leiden tot proteststemmen en afhaakgedrag. Onderscheid kan gemaakt worden tussen vertrouwen in de huidige regering, vertrouwen in het politiek systeem en vertrouwen in de overheid als geheel. Vertrouwen in de regering houdt in dat men ervan is overtuigd dat de overheid naar behoren functioneert en haar taken goed uitvoert. Een gebrek aan vertrouwen kan voortkomen uit gevoelens van teleurstelling met betrekking tot het huidige beleid. In verdere stadia kan dit leiden tot de overtuiging dat de overheid niet over de nodige competentie beschikt überhaupt een goed beleid

te voeren. Men acht de overheid niet in staat of niet bereid om bepaalde problematieken aan te pakken en/of op te lossen.

Godfried Engbersen, hoogleraar Algemene sociologie Erasmus Universiteit, stelt dat Nederland in september 2021 het karakter van een laagvertrouwensamenleving heeft aangenomen.²⁵ Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering was nog nooit zo laag als nu.²⁶ Er is twijfel over de bereidheid en het vermogen bij de overheid om grote problemen aan te pakken. De vraag wát nu eigenlijk de grote problemen zijn is al onderwerp van discussie. Terwijl een deel van de (vooral hogere) middenklasse zich druk maakt over diversiteit, inclusie en milieu, heeft een ander deel van de (vooral lagere) middenklasse zorgen over de sterk stijgende gasprijs en de prijzen bij de Aldi.²⁷

Het SCP benadrukt dat transparantie in het vormen van beleid en het laten zien dat de overheid ook naar haar beleid handelt belangrijk zijn.²⁸ De landelijke politiek scoort hier slecht, waarbij blijkt dat de waardering (of gebrek eraan) sterk samenhangt met stemgedrag.²⁹ Het vertrouwen is bijvoorbeeld het grootst bij VVD- en D66-kiezers.

Saamhorigheid. Saamhorigheid en onderling vertrouwen zorgen ervoor dat iemand zich 'thuis' voelt in de samenleving. Men herkent zich in zijn omgeving en heeft het gevoel er actief deel van uit te maken. Daar tegenover staat verdeeldheid en polarisatie. Wanneer het saamhorigheidsgevoel daalt, gaat dit gepaard met een stijgende tendens van 'wij versus zij' denken. Identiteit vormt een belangrijke factor in dit denken. De middenklasse identificeert zich met een bepaalde bevolkingslaag, maar ook met een bredere nationale identiteit en regerende instanties. Deze binding zorgt ervoor dat men zich erkend voelt. Als deze binding onder druk komt te staan erodeert ook het saamhorigheidsgevoel. Dit kan ervoor zorgen dat men het verloren gemeenschapsgevoel elders gaat zoeken.

Het niveau van vertrouwen binnen de samenleving in Nederland is over het algemeen stabiel door de jaren heen, maar de zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat groeien.³⁰ De stabiliteit in het saamhorigheidsniveau strookt echter niet altijd met het concrete beeld dat geschetst wordt door Nederlanders in de COB-bevraging. Wat geobserveerd wordt onder de respondenten zijn voorbeelden van concrete vormen van wantrouwen, intolerantie en onverdraagzaamheid. Deze gevoelens signaleren het afbrokkelen van hun gemeenschapsgevoel, maar dragen ook bij tot een zichzelf voedend mechanisme waarbij groeiend wantrouwen zorgt voor een dalend gemeenschapsgevoel en vice versa.³¹ Het SCP waarschuwt "niet alles meteen polarisatie te noemen", omdat dit affectieve polarisatie (negatieve gevoelens over mensen met andere opvattingen) kan aanwakkeren. Het SCP stelt dat media meer zouden moeten berichten over inhoud en minder over de toon van een debat, en dat zij mensen die twijfelen vaker aan het woord zouden moeten laten om duidelijk te maken "dat het land niet bestaat uit twee kampen die elkaar de tent uit vechten".³²

²⁵ Godfried Engbersen et al, *De laag-vertrouwensamenleving*, november 2021.

²⁶ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 2 2022*, december 2022.

²⁷ *Wie te vaak racisme roept, krijgt het racisme dat hij vreest* (volkskrant.nl)

²⁸ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 1 2022* september 2022.

²⁹ NOS, *Enquête: vertrouwen in de politiek is enorm laag*, september 2022.

³⁰ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 2 2022*, december 2022, p47 ev.

³¹ Christopher S. Browning, *Brexit, existential anxiety and ontological (in) security*, European security 27.3, 2018, pp336-355.

³² Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 2 2022*, december 2022, p69.

Toekomstperspectief. Het toekomstperspectief kan opgedeeld worden in de blik op de eigen toekomst, op de toekomst van volgende generaties en op de toekomst van Nederland. Grosso modo wil men dat morgen ongeveer hetzelfde blijft als vandaag.³³ Deze verwachting geeft het belang weer van bestaande narratieven die stabiliteit bieden.³⁴ Wanneer continuïteit wegvalt ontstaat er onzekerheid, wat kan leiden tot gevoelens van zorg, angst en hopeloosheid.³⁵ Onzekerheid over de toekomst heeft momenteel met name betrekking op de eigen financiële situatie, de wooncrisis, het klimaat³⁶ en de energiecrisis.³⁷ In verdere stadia kan het wegvallen van de 'oude vertrouwde' narratieven en sociale routines zorgen voor sterkere gevoelens zoals ontgoocheling en boosheid.³⁸ Men gaat niet meer passief toekijken maar actief trachten iets te veranderen aan de veronderstelde oorzaak van zijn/haar problemen door of te proberen de oorspronkelijke orde te herstellen, of een nieuw narratief te zoeken om het weggefallen oude te vervangen. Actieve factoren kunnen zo'n reactie teweegbrengen.

2.4.2. Structurele economische factoren

Voor de structurele economische factoren als mogelijke oorzaak van ontgoocheling worden twee categorieën onderscheiden. Macro-economische factoren betreffen de toestand van de economie en hoe die van invloed is op de perceptie van de overheid en haar instellingen. Ongelijkheid gaat over de kloof tussen de 'gewone Nederlander' en de maatschappelijke elite.

Tabel 2: Structurele economische factoren

Categorie	Mogelijke indicatoren
(verslechterende) macro-economische factoren	<ul style="list-style-type: none"> Economische stagnatie Stagnerende lonen, stijgende kosten levensonderhoud, dalende levensstandaard Verdwijnende middenberoepen / -banen Volatiliteit arbeidsmarkt en kapitaalmarkt
(toenemende) economische ongelijkheid	<ul style="list-style-type: none"> In inkomen In vermogen

Macro-economische factoren. Structurele ontwikkelingen hebben de arbeidsmarktpositie van grote, vooral lagere, middengroepen aangetast. Technologische ontwikkelingen laten routinewerk verdwijnen; het verlies van banen veelal op mbo-niveau heeft geleid tot grotere inkomensongelijkheid.³⁹ Veel middenklassers wantrouwen de globalisering omdat ze hun banen naar het buitenland zien vloeien of overgenomen zien worden door migranten die bereid zijn lagere lonen te accepteren. Ze verdenken bedrijven ervan meer oog te hebben voor winstmaximalisatie dan voor de bescherming van hun werknemers, nog versterkt door de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Middengroepen zijn ook kwetsbaar voor volatiele

³³ Michael Skey, *A sense of where you belong in the world: national belonging, ontological security and the status of the ethnic majority in England*, *Nations and nationalism* 16, no. 4 (2010): 715-733

³⁴ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*.

³⁵ Chris Rossdale, *Enclosing critique: the limits of ontological security*, *International political sociology* 9 no.4 (2015), pp369-386.

³⁶ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 1 2022*, september 2022.

³⁷ NOS, *Enquête: vertrouwen in de politiek is enorm laag*, september 2022.

³⁸ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*.

³⁹ David Author, *The shrinking share of middle income jobs*, maart 2022.

financiële markten die sterk beïnvloed worden door economische elites. Ook regeringen worden in deze perceptie betrokken, door met belastinggeld grote reddingsoperaties uit te voeren zijn zij medeplichtig geworden aan de risicovolle financiële activiteiten van investeringsbanken.

Voor grote middengroepen is er sprake van een structurele economische stagnatie of zelfs achteruitgang over langere tijd. De Amerikaanse middenklasse, afgebakend in termen van *middle pay jobs*, is sinds 1971 met 11% gekrompen.⁴⁰ De kosten van onderwijs, nutsvoorzieningen en huisvesting zijn in de VS veel sterker gestegen dan de inflatie.⁴¹ In Nederland geldt dit voor huisvesting ook.⁴² Een groter deel van het inkomen gaat naar basislevensbehoeften, met het gevaar in noodsituaties terecht te komen. Er is een sterke correlatie tussen het armoedecijfer en gevoelens van ontgoocheling in democratische landen.⁴³ Hoewel in macrotermen de middenklasse beter af is dan 40 jaar geleden – tussen 1990 en 2014 ging zij er gemiddeld 1,2% per jaar in koopkracht op vooruit⁴⁴ – wordt dit veelal anders ervaren. Economische stagnatie leidt tot pessimisme en het idee dat de volgende generatie welvarender zal zijn dan de vorige wordt verlaten; 64% van de Nederlanders vreest dat de toekomstige generatie slechter af is dan de huidige.⁴⁵ Door het gebrek aan groei en kansen verliest de middenklasse het vertrouwen dat de gevestigde orde hun situatie kan verbeteren. Teleurgesteld in hun verwachtingen, uiten veel middenklassers hun ontevredenheid door op buitenstaanderpartijen te stemmen in de hoop dat deze hen naar een hoger groeiniveau zullen stuwten.⁴⁶

Economische ongelijkheid. Anders dan in sommige ander Westerse landen is de inkomensongelijkheid in Nederland vanaf 1990 hetzelfde gebleven, na een lichte groei in de jaren tachtig.⁴⁷ Dit komt onder meer door een herverdeling die vooral plaats vindt door de overheidsuitgaven. Lagere inkomens profiteren meer van de collectieve uitgaven dan hogere inkomens via directe inkomensondersteuning en andere uitkeringen, zoals toeslagen en bijstand. Ook overheidsuitgaven in natura, zoals langdurige zorg en maatschappelijke ondersteuning, zijn herverdelend. Door deze herverdeling tussen de Nederlandse huishoudens stijgt het aandeel van de 50% laagste inkomens van 19% naar 29% in het nationale inkomen, terwijl het aandeel van de hoogste 10% inkomens daalt van 32% naar 25%.⁴⁸ Tegelijk is, ondanks progressieve tarieven voor de inkomstenbelasting, de totale belastingdruk per saldo ongeveer gelijk voor de midden- en hogere inkomens. Lage en middeninkomens zijn een relatief groot deel van hun inkomen kwijt aan indirecte belastingen, wat zorgt voor minder herverdeling. De bovenste 1% van de huishoudens betaalt gemiddeld zelfs minder belasting dan de overige huishoudens doordat hun inkomen grotendeels bestaat uit kapitaalinkomen en ingehouden bedrijfswinsten, die minder belast worden dan looninkomen.⁴⁹

⁴⁰ OECD, *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*, 2019.

⁴¹ Jennifer Erickson, *The Middle-Class Squeeze*, 2014.

⁴² Charlotte Waaijers, *Huizenprijzen stijgen en stijgen, maar in inflatie zie je dat niet terug (nos.nl), januari 2021*.

⁴³ Jeffrey W. Paller, *Political Struggle to Political Sting: A Theory of Democratic Disillusionment*, *Polity* 45, no.4, 2013, p581.

⁴⁴ Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer, *De Val van de Middenklasse*, 2017, p68.

⁴⁵ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven 2020*, 2020, p16.

⁴⁶ The Economist, *Why are happy people voting for angry parties*, juli 2019.

⁴⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Inkomen verdeeld, trends 1977-2019 (cbs.nl)* oktober 2021. In contrast: in de VS steeg het loon van de bovenste 1% tussen 1979 en 2013 met 138%, terwijl het loon van de onderste 90% in dezelfde periode slechts 15% steeg, zie Lawrence Mishel, Elise Gould, and Josh Bivens, *Wage Stagnation in Nine Charts*, 2015.

⁴⁸ CPB, *Ongelijkheid en herverdeling*, maart 2022.

⁴⁹ CPB, *Ongelijkheid en herverdeling*, maart 2022.

Ook de vermogensongelijkheid tussen huishoudens neemt in Nederland niet toe en is sinds 2015 zelfs jaarlijks afgenomen. In de periode 2011-2013 steeg de vermogensongelijkheid, waarna er twee jaar nauwelijks verandering optrad. Blijft de eigen woning buiten beschouwing in het vermogen, dan zijn de verschillen tussen 2011 en 2020 vrijwel stabiel gebleven.⁵⁰ Wereldwijd is dat anders. Tijdens de pandemie groeide de rijkdom van miljardairs met 4,4 biljoen dollar, terwijl tegelijkertijd meer dan 100 miljoen mensen over de hele wereld onder de armoedegrens terechtkwamen.⁵¹ Deze dynamiek van groeiende inkomens- en vermogensongelijkheid kan zorgen voor teleurstelling over de persoonlijke inkomenspositie en verdieping van maatschappelijke tegenstellingen.

Waar de macrocijfers duiden op een min of meer gelijkblijvende ongelijkheid, zijn er wel degelijk middengroepen die relatief en absoluut achteruitgaan. Uit recente CBS-data kwam naar voren dat 'de Nederlander' nog nooit zo hard achteruitgegaan is als in 2022.⁵² De CAO-lonen zijn na correctie voor inflatie zo'n 6% gedaald.⁵³ Ook kan de perceptie van veel burgers anders zijn dan de 'kille' cijfers aangeven. Zo is er een duidelijk verschil in perceptie tussen opleidingsgroepen wanneer het op de economische stemming van Nederland aankomt.⁵⁴

2.4.3. Structurele politieke factoren

Voor de structurele politieke factoren worden drie categorieën onderscheiden. Politieke ongelijkheid omvat de diepe kloof tussen de belangen van de politieke elites en de middenklasse. Politiek scepticisme verwijst naar de scepsis van de middenklasse ten aanzien van wereldwijde politieke tendensen. Politieke representatie omvat het gebrek aan politieke vertegenwoordiging van (lagere) middengroepen, waardoor zij terughoudend zijn om deel te nemen aan politieke processen.

Tabel 3: Structurele politieke factoren

Categorie	Mogelijke indicatoren
(toenemende) politieke ongelijkheid	<ul style="list-style-type: none"> Kloof tussen de nagestreefde doelen en belangen van de politiek-bestuurlijke elite en van de burgers
(gebrek aan) politieke representatie	<ul style="list-style-type: none"> Gevestigde / sociaaldemocratische partijen hebben hun belangrijkste kiezers verloren
(groeiend) politiek scepticisme	<ul style="list-style-type: none"> Ontevredenheid over migratie, terrorisme en multiculturalisme Ontevredenheid over trage, onmachtige of corrupte politieke instellingen Politieke impasse en institutionele disfunctie

⁵⁰ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vermogensongelijkheid opnieuw gedaald (cbs.nl)*, december 2021.

⁵¹ Joseph E. Stiglitz, *COVID Has Made Global Inequality Much Worse*, Scientific American, maart 2022.

⁵² *Koopkrachtverlies: Nederlander ging er nog nooit zo hard op achteruit als in 2022 - Kassa - BNNVARA*

⁵³ *Grootste cao-loonstijging in veertien jaar, maar inflatie stijgt harder (cbs.nl)*

⁵⁴ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven 2022 Bericht 2*, December 2022.

Politieke ongelijkheid. De politiek-bestuurlijke elite vormt geen goede afspiegeling van de maatschappij. Veel (lagere) middenklassers menen dat hun belangen en die van de politieke elites niet parallel lopen.⁵⁵ De EU, met zijn niet-gekozen bestuurders, wordt gezien als een organisme dat losstaat van de burgers en legitimiteit en verantwoordingsplicht ontbeert.⁵⁶ Het neoliberale beleid van de laatste twee decennia heeft de rijken bevoordeeld en de verwachtingen van grote groepen middenklassers omtrent (tenminste) bestending van hun eigen positie niet gehonoreerd. Dit kan ervoor zorgen dat men zich gaat wenden tot andere partijen om dit ongenoegen te uiten (zie §2.5.1). In dit oordeel komen drie belangrijke factoren naar voren: responsiviteit van de politiek-bestuurlijke elite met betrekking tot vragen en bezorgdheden van de burger, rechtvaardiging van de genomen beslissingen en het tonen van geboekte resultaten.⁵⁷

Politieke representatie. Veel middenklassers hebben het gevoel geen stem te hebben in het politieke proces. Mainstreampartijen die ooit de meerderheid van de middenklasse vertegenwoordigden, hebben nu moeite om in te spelen op de voorkeuren van deze kiezers. Een groot deel van de (lagere) middenklasse voelt zich niet thuis in de kosmopolitische en progressieve waarden die veel jongeren en hoogopgeleide leden van de middenklasse steunen. Het zijn juist deze burgers die zich gaan identificeren met anti-establishmentstromingen. Traditionele partijen worden gezien als één van de oorzaken van hun problemen en hebben vaak moeite om deze kiezers ervan te overtuigen dat zij niet de schuldigen zijn.⁵⁸ Buitenstaanderpartijen profiteren hiervan en bevorderen deze perceptie.⁵⁹ Deze partijen participeren echter zelden in de macht. Deze ondervetegenwoordiging draagt in belangrijke mate bij tot het ontstaan van gevoelens van onvrede in de middenklasse.⁶⁰

Politiek scepticisme. Westerse regeringen worstelen met de verwachtingen en eisen van grote groepen burgers die zich vergeten voelen door de politiek-bestuurlijke elite. In het verleden heeft de middenklasse veel baat gehad bij overheidsbeleid. Hoewel niet zo uitgesproken als voor de hogere klasse, verbeterden ook voor de middenklasse de levensomstandigheden gestaag. De middenklasse wil dat de regering blijft voldoen aan haar verwachtingen van een stijgende levensstandaard, of tenminste de vooruitgang die zij in het verleden heeft geboekt te beschermen.⁶¹ De stagnerende economische groei voedt het idee dat politieke instellingen niet in staat zijn aan deze verwachtingen te voldoen. Nostalgie naar een overzichtelijkere en zekerdere tijd, een tijd die in de beeldvorming beter aansloot bij de normen en waarden van veel middenklassers, speelt een belangrijke rol bij het opwekken van gevoelens van ontgoocheling.⁶² Ook jongeren voelen onvrede en desillusie. Zij vinden dat de vorige generatie politici onvoldoende maatregelen heeft genomen om kwesties aan te pakken die zij belangrijk vinden voor hun generatie, zoals klimaat en sociale rechtvaardigheid.⁶³

⁵⁵ Judith ten Berg en Yolanda Schothorst, *Burgers over representatie en niet-stemmen*, november 2017. Miriam Winninghoff en Gerben Bruins, *Representatie en Niet-stemmen: burgers aan het woord*, november 2017.

⁵⁶ Fotis Vergis, *European Dys-Integration, Popular Disillusionment and Brexit: Could Substantive Constitutionalisation Help Win Back Minds and Hearts?*, Law, Solidarity and the Limits of Social Europe, February 2022, pp136–57.

⁵⁷ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 1 2022*, september 2022.

⁵⁸ Jeffrey W. Paller, *Political Struggle to Political Sting: A Theory of Democratic Disillusionment*, Polity 45, no.4, 2013.

⁵⁹ Ronald F. Inglehart and Pippa Norris, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, HKS Working Paper, 2016, p53.

⁶⁰ Milada Anna Vachudova, *Populism, Democracy, and Party System Change in Europe*, Annual Review of Political Science 24, no.1, 2021, pp471–98.

⁶¹ *The Uprising of the Global Middle Class – The Atlantic*

⁶² Paul J. Maher, Eric R. Igou, and Wijnand A.P. van Tilburg, *Nostalgia Relieves the Disillusioned Mind*, januari 2021.

⁶³ Marsh McLennan and SK Group, "The Global Risks Report 2021 16th Edition," n.d., 97.

Wanneer regeringen er niet in slagen aan de verwachtingen van de bevolking te voldoen voedt dit het verspreiden van ontevredenheid en wantrouwen jegens instellingen, waardoor het geloof in democratische processen afneemt.⁶⁴ Kiezers geloven niet langer dat zij de macht hebben om politieke beslissingen te beïnvloeden: er verandert nooit iets, ongeacht op wie je stemt. Er ontstaat een vicieuze cirkel: het toenemende wantrouwen in 'de politiek' maakt het lastiger maatschappelijke problemen aan te pakken.⁶⁵ Dit kan uitmonden in gevoelens van "verraad, belediging en gebrek aan respect van gewone burgers" jegens de gevestigde orde.⁶⁶ De globalisering was een van de factoren die bijdroegen aan de Britse keuze voor Brexit. De Brexit-kiezers, velen uit de traditionele middenklasse,⁶⁷ geloofde dat het VK zijn soevereiniteit aan de Europese Unie verloor en niet in staat was vrij op het internationale toneel op te treden. Hoewel de kiezers zelf geen verliezers waren van dit proces, voelden zij zich er wel door gemarginaliseerd en verwaarloosd – mede door een aansprekend narratief van de Brexiteers.⁶⁸

2.4.4. Structurele sociaal-maatschappelijke factoren

De sociaal-maatschappelijke drijfveren van ontgoocheling zijn verdeeld in drie categorieën: leefcultuur, sociale technologie en demografische factoren. De eerste categorie omvat culturele factoren zoals migratie en verlies van identiteit en hoe deze de sociale desillusie beïnvloeden. De tweede omvat een overzicht van hoe de ontwikkeling van nieuwe sociale technologieën bijdraagt tot een toenemend isolement en maatschappelijke terugtrekking. De laatste categorie bespreekt de verschuiving van de gezinssamenstelling onder invloed van demografische veranderingen.

Tabel 4: Structurele sociaal-maatschappelijke factoren

Categorie	Mogelijke indicatoren
(veranderende) leefcultuur	<ul style="list-style-type: none"> Afzetten tegen migratie Angst voor 'anderen'
(opkomende) sociale technologie	<ul style="list-style-type: none"> Afsluiten van bredere samenleving Exponentiële groei en gebruik sociale media Dalende sociale participatie Vervaging grenzen publiek en privaat
(veranderende) demografische factoren	<ul style="list-style-type: none"> Vergrijzing Stijgende echtscheidingscijfers Tweeverdienersgezinnen versus eenpersoonshuishoudens

Leefcultuur. Als gevolg van de toenemende migratie in Europa voelt een deel van de middenklasse een onmiddellijke bedreiging voor hun manier van leven in economisch en sociaal opzicht. Middengroepen krijgen het gevoel de controle te verliezen, en dat een buitenlandse entiteit de plaats dreigt in te nemen van de autochtone cultuur en bevolking. Dit gaat in veel

⁶⁴ Paul J. Maher, Eric R. Igou, and Wijnand A.P. van Tilburg, *Nostalgia Relieves the Disillusioned Mind*, januari 2021.

⁶⁵ Lee Rainie and Andrew Perrin, *Americans' declining trust in government, each other: 8 key findings* | *Pew Research Center*, juli 2019.

⁶⁶ Jeffrey W. Paller, *Political Struggle to Political Sting: A Theory of Democratic Disillusionment*, *Polity* 45, no.4, 2013, pp580–603.

⁶⁷ "[...] rather than representing the 'left out', Brexit was the voice of this intermediate class who are in a declining financial position: [...] 'the squeezed middle'", zie [Brexit was not the voice of the working class nor of the uneducated – it was of the squeezed middle](#) | *British Politics and Policy at LSE*

⁶⁸ Christopher S. Browning, *Brexit, existential anxiety and ontological (in) security*, *European security* 27.3, 2018, p336-355.

Westerse landen gepaard met een toename van middenklassers die zich tot populistische partijen en nationalistische organisaties hebben gewend. Deze partijen buiten de angst voor verslechterende omstandigheden uit door het narratief te voeden dat (de) 'anderen' hun omgeving aan het overnemen zijn.⁶⁹ Zij beloven een toestand van 'normaliteit' te herstellen, een fictieve en nostalgische periode waarin een dominante cultuur heerste. De cultuur in kwestie is omstreden. Ze is geworteld in het onvermogen van de groep om een conceptie van 'ons' te bevestigen, wat zich vertaalt in de noodzaak om een tegenstander te creëren zodat de dominante cultuur kan overleven. Deze gevoelens komen voort uit een instabiele groepsidentiteit. Dit laatste is een kritische factor die steeds extremistischere politieke houdingen bevordert.

Recente voorbeelden hiervan zijn: het protest in de Nederlandse gemeente Ter Apel tegen de komst van vluchtelingen;⁷⁰ het protest in Albergen, omdat het centraal orgaan opvang asielzoekers had aangekondigd een leegstaand hotel te kopen om vluchtelingen in onder te brengen;⁷¹ en protesten in Bant, waar een aanmeldcentrum voor vluchtelingen zou komen.⁷² Meer specifiek is het taalgebruik en beeldvorming over dit aanmeldcentrum zeer negatief. Een voorbeeld hiervan is presentatrice Raisa Blommestijn van Ongehoord Nieuws die verkondigde dat ze zich zorgen maakte over haar veiligheid.⁷³ Dit creëert angst onder de bewoners die mede te wijten is aan de verhouding van een relatief grote groep asielzoekers versus kleinere gemeenschappen. Daarnaast verwijten te betogers het bestuur in Den Haag ervan hun stem weg te nemen.⁷⁴

Sociale technologie. De snelle evolutie en adaptatie van sociale technologie dragen bij tot gevoelens van hopeloosheid en desillusie binnen de middenklasse. De toenemende scherm-tijd en de 'parallele werkelijkheden' die ontstaan in het gebruik van sociale media zorgen voor vervreemding en isolement binnen de samenleving. Dit isolement tast het sociale weefsel aan. Sociale media hebben het veel gemakkelijker gemaakt voor mensen met vergelijkbare overtuigingen om elkaar (online) te vinden, zich te groeperen en informatie te delen.⁷⁵ Dit leidt ertoe dat meer verschillende groepen met tegengestelde doelen en overtuigingen sneller tegenover elkaar komen te staan. Deze toenemende concurrentie maakt breuklijnen in de samenleving zichtbaarder, waardoor de volatiliteit van en ontgoocheling in het sociale weefsel toenemen. Persoonlijke ervaringen van breuklijnen en het aanvoelen van aftakeling van het sociaal weefsel kunnen ook bijdragen tot desillusie.⁷⁶ Deze negatieve ervaringen zorgen ervoor dat mensen zich losmaken en afsluiten van hun sociale omgeving, wat op zijn beurt weer een risicofactor voor radicalisering is.⁷⁷

Daarnaast draagt het toenemend gebruik van sociale technologie bij tot het vervagen van de grenzen tussen de privésfeer en het professionele of publieke leven.⁷⁸ Publieke zaken worden steeds meer doorgetrokken in de privésfeer en persoonlijke kwesties vaker onderdeel van publieke opinies en discussies. Men wordt ook steeds bewuster gemaakt van de verschillen

⁶⁹ Skey, Michael. 'A sense of where you belong in the world': *national belonging, ontological security and the status of the ethnic majority in England*, Nations and nationalism 16.4, 2010, pp715-733.

⁷⁰ [Honderden deelnemers bij protestmars naar aanmeldcentrum Ter Apel \(nos.nl\)](#)

⁷¹ [Opnieuw protest in Albergen tegen komst asielzoekerscentrum: 'Het kabinet neemt onze stem weg' - NRC](#)

⁷² [Nog meer asielopvang? 'Wij doen hier al genoeg', zeggen ze in Bant en Luttelgeest - NRC](#)

⁷³ [Opinie | Dehumanisering asielzoekers gaat aan onmenselijke behandeling vooraf - NRC](#)

⁷⁴ [Opnieuw protest in Albergen tegen komst asielzoekerscentrum: 'Het kabinet neemt onze stem weg' - NRC](#)

⁷⁵ Office of the Director of National Intelligence, *Global Trends 2040: A More Contested World*, 2021.

⁷⁶ Paul J. Maher, Eric R. Igou, and Wijnand A.P. van Tilburg, *Nostalgia Relieves the Disillusioned Mind*, januari 2021.

⁷⁷ Roberto M. Lobato, Josep Garcia-Coll, and Manuel Moyano, *Disconnected Out of Passion: Relationship Between Social Alienation and Obsessive Passion*, Journal of Interpersonal Violence, april 2022.

⁷⁸ Abril, Patricia Sánchez, Avner Levin, Alissa Del Riego, *Blurred boundaries: Social media privacy and the twenty-first-century employee*, 2012, p63.

tussen de eigen situatie en die van anderen of, anders gezegd, tussen wat men is en wat men graag wil bereiken (of juist tegen wil afzetten). Dit kan leiden tot machteloosheid en ongenoegen over de eigen situatie.⁷⁹ Wat op zijn beurt weer uitgebuit kan worden door specifieke personen of organisaties. De hoofdstukken 3 en 4 gaan hier uitgebreid op in.

Demografische verschuivingen. Demografische verschuivingen in gezinssamenstelling dragen bij tot de achteruitgang en ontgoocheling van de middenklasse.⁸⁰ Een voorbeeld is de paradox van de opkomst van tweeverdienersgezinnen.⁸¹ De combinatie van inkomens is steeds meer een vereiste voor gezinnen om de huidige positie in de middenklasse te kunnen behouden.⁸² Maar dit maakt hen ook vatbaarder voor veranderingen in gezinssamenstelling. Een echtscheiding bijvoorbeeld kan een tweeverdienersgezin opsplitsen in twee eenpersoonshuishoudens, met neerwaartse druk op de inkomenspositie.⁸³ Daarnaast speelt de veranderende leeftijdsstructuur en stijgende vergrijzing een rol.⁸⁴ Aan de ene kant betekent pensionering soms dat men de middenklasse (afgebakend in termen van inkomen) verlaat. Aan de andere kant is het steeds moeilijker voor eenpersoonshuishoudens, vooral jongere mensen, om de middenklasse te bereiken.⁸⁵

2.4.5. Actieve beïnvloedingsfactoren

Actieve beïnvloedingsfactoren dragen bij aan het manifest maken en verspreiden van gevoelens van hopeloosheid en ontgoocheling op het fundament van de dynamiek van de hierboven beschreven structurele factoren. In sommige gevallen kunnen actieve beïnvloedingsfactoren relatief gemakkelijk worden aangepakt; een voorbeeld is de handhaving van bestaande wetten tegen haatzaaien. Andere actieve factoren, met name factoren die hun werking krijgen via online platformen zoals beschreven in hoofdstuk 3, zijn moeilijk aan te pakken en vereisen niet alleen politieke consensus over wat vrije meningsuiting is, maar ook proactieve investeringen, bijvoorbeeld in moderatie van de platformen.

Tabel 5: Actieve beïnvloedingsfactoren

Categorie	Mogelijke indicatoren
Persoonlijke invloed / belang	<ul style="list-style-type: none"> • Vermarkten van de eigen persoon • Persoonlijk financieel gewin
Politieke invloed / belang	<ul style="list-style-type: none"> • Angst aanjagen • De eigen partij etaleren als 'enige oplossing'
Buitenlandse invloed / belang	<ul style="list-style-type: none"> • Betalen voor desinformatiecampagnes • Betalen voor 'trollenfarms' • Mengten in verkiezingen

⁷⁹ *De tirannie van intimiteit – De Groene Amsterdammer*

⁸⁰ Steven Pressman, *The Decline of the Middle Class: An International Perspective*, Journal of Economic Issues 41, no. 1, maart 2007.

⁸¹ Arjan Stoetman, *Het Midden. De middenklasse als morele kern van de samenleving*, 2019.

⁸² Wiemer Salverda, *Hollen om stil te staan? Tweeverdieners en de Nederlandse middenklasse sinds 1990*, in WRR, *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, 2017.

⁸³ Arjan Stoetman, *Het Midden. De middenklasse als morele kern van de samenleving*, 2019.

⁸⁴ Steven Pressman, *The Decline of the Middle Class: An International Perspective*, Journal of Economic Issues 41, no. 1, maart 2007.

⁸⁵ OECD, *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*, mei 2019.

Persoonlijke invloed / belang. Financieel gewin is een sterke motivator voor velen.

Mediapersoonlijkheden kunnen hun platformen gebruiken om een groot publiek te bereiken om dit vervolgens om te zetten in financieel gewin via TV-kijkcijfers, verkoopcijfers etc. Het punt is dat het uiten van controversiële meningen buitengewone aandacht krijgt. Mensen die uit zijn op eigenbelang door deze meningen te uiten maken de impact op de bredere samenleving ondergeschikt. Maar deze impact is er wel, en kan bijdragen tot desillusie van de middenklasse. Nederlandse voorbeelden van zulke persoonlijkheden zijn Raisa Blommestijn, presentatrice bij de omroep Ongehoord Nederland; en Willem Engel, oprichter van actiegroep Viruswaanin (later Viruswaarheid). Beiden lijken ideologisch gedreven, maar vertegenwoordigen ook een verdienmodel. Zo werkt Viruswaarheid op basis van donaties en inkomsten uit een webshop, inmiddels ook voor andere thema's dan Covid-19.

Politieke invloed / belang. Het gebruik van selectieve en gekleurde informatie of provocaties kan ook vanuit politiek oogpunt lonen. Het kan iemand in staat stellen zijn persoonlijke 'merk' genoeg te laten groeien om met succes de politiek in te gaan, of reeds politiek actieve personen helpen hun publiek te mobiliseren en dit om te zetten in (protest)stemmen. De verspreiding van selectieve en gekleurde (des)informatie maakt het kiezers moeilijk onderscheid te maken tussen wat echt is en wat niet. Er is bovendien steeds minder geduld en aandacht voor zaken die een langere, intellectueel uitdagender, uitleg vereisen. In deze omstandigheden vallen velen terug op 'gemakkelijk te begrijpen' verhalen of op tribale loyaliteiten. Als deze narratieven weinig van doen blijken te hebben met de realiteit dan draagt dit bij tot ontgoocheling. Dit wordt nog versterkt omdat desinformatie vaak niet bedoeld is om mensen iets te laten doen, maar juist om ze helemaal niets te laten doen. Het terugvallen op 'gemakkelijk te begrijpen'-verhalen vertaalt zich in het concentreren op de persoon of het gezicht achter een politieke beweging in plaats van op de eigenlijke beleidsagenda of politieke ideeën.⁸⁶

Politici als Trump, Silvio Berlusconi en Jair Bolsonaro, en in Nederland Geert Wilders en Thierry Baudet, creëren een scherpe tegenstelling tussen de positieve aspecten van de sociale groep waar hun publiek zich mee identificeert en de negatieve aspecten van de sociale groep waar hun publiek zich juist niet mee identificeert. Door dit contrast sterk uit te vergroten, zorgen ze ervoor dat mensen zich nog meer aangesproken voelen als het gaat om zaken die direct betrekking hebben op henzelf. In de sociale psychologie wordt dit omschreven in de *social identity theory*.⁸⁷ Deze theorie heeft als basis dat mensen hun identiteit ontleen aan de groep waarbij ze horen. Identiteitspolitiek, het bedrijven van politiek vanuit de kenmerken van een bepaalde groep in plaats van een brede maatschappelijke visie, bouwt hierop voort. Identiteitspolitiek kan nuttig zijn om onrechtvaardigheden aan te kaarten. Maar polarisatie dreigt als populistische leiders een scherp contrast creëren als hierboven aangegeven.⁸⁸ Gebruikte technieken zijn het opblazen van het belang van kwesties, actief angst aanjagen en het gebruik van complottheorieën of flagrante onwaarheden. Wat hier ook onder valt, bij uitstek tijdens verkiezingsstrijd, is de manier waarop men de tegenpartij aanvalt op basis van de persoon zelf en niet van zijn standpunten. Er is sprake van een verschuivende focus in het publieke discours van de ideologische standpunten van een partij naar de persoonlijkheid van de politici achter die partij.⁸⁹ De narratieven die hierbij gebruikt worden bieden een voedingsbodem voor ontgoocheling omdat deze weinig tot niets te maken hebben met de politieke en beleidsrealiteit.

⁸⁶ *De tirannie van intimiteit – De Groene Amsterdammer*. Zie ook de documentaire *What's left – de puinhopen van links*, BNNVARA, september 2022.

⁸⁷ H. Tajfel, *The achievement of inter-group differentiation*, 1978.

⁸⁸ Princeton – Weekly Bulletin 3/24/03 – Gutmann examines 'the good, the bad and the ugly' of identity politics

⁸⁹ *De tirannie van intimiteit – De Groene Amsterdammer*

Buitenlandse invloed / belang. Met de terugkeer van de geopolitieke competitie tussen de grootmachten uiten staten hun rivaliteit onder meer via online beïnvloedingscampagnes. Dit wordt uitgebreid behandeld in §4.2.

2.5. Ver(der)gaande manifestaties van ontgoocheling

Hieronder worden in oplopende volgorde van ernst de verschillende manieren waarop ontgoocheling zich kan uiten beschouwd. Onderscheid wordt gemaakt tussen proteststemmen, afhaakgedrag en radicalisering in ideeën en acties. De eerste twee hebben primair betrekking op de werking van de democratie, de laatste op de openbare orde en rechtsorde. Al deze manifestaties van ontgoocheling hebben een signaalfunctie. Wanneer ze een massale vorm aannemen, knagen ze aan de wortels van onze huidige democratische staatsbestel. Naast uit Nederland komen voorbeelden uit vergelijkbare landen die, omdat ze in bepaalde opzichten voorlopen in ontwikkelingen, een spiegel bieden voor wat ook hier zou kunnen gebeuren.

2.5.1. Proteststemmen

Nederland. Kiezers die ontevreden zijn over gevestigde partijen stemmen soms vooral om die reden op een partij die geheel ter linker- of rechterzijde van het politieke spectrum opereert. Dit zijn veelal partijen die hetzij zichzelf onttrekken aan bestuursverantwoordelijkheid, hetzij daartoe door de andere partijen uitgesloten worden. Massale stemmen op deze partijen leidt tot een gefragmenteerd politiek landschap waarin het steeds lastiger wordt om regeringen te vormen (en representatieve besturen op lokaal niveau). Merk op dat een stem op een buitenstaanderpartij niet per se een proteststem tegen de gevestigde orde is, maar ook instemming kan betekenen met waar de betreffende partij voor staat. Het onderscheid tussen een 'negatieve' en een 'positieve' stem is overigens meestal niet goed te maken.⁹⁰

Politieke fragmentatie is in Nederland duidelijk zichtbaar, zie Tabel 6. Als de indeling tussen gevestigde en buitenstaanderpartijen uit de *Atlas van Afgehaakt Nederland* wordt gevolgd, telde de Tweede Kamer – naast de gevestigde partijen VVD, D66, PvdA, CDA, SGP, CU en GL; ook Volt wordt daartoe gerekend – drie buitenstaanderpartijen na de verkiezingen 2012, vijf na de verkiezingen 2017 en zeven na de verkiezingen 2021. Hun gecombineerde zetelaantal was 34 in 2012, 51 in 2017 en 41 in 2021. In een tussentijdse peiling van eind augustus 2022 vormde deze buitenstaanderpartijen net geen Kamermeerderheid.⁹¹

⁹⁰ Zie onder meer Chris Aalberts, *Achter de PVV. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen*, 2012.

⁹¹ Laatste peiling – Maurice de Hond, benaderd op 21 september 2022.

Tabel 6: Zetelverdeling na Tweede Kamerverkiezingen⁹²

Tweede Kamer 2012		Tweede Kamer 2017		Tweede Kamer 2021	
partij	zetels	partij	zetels	partij	Zetels
VVD	41	VVD	33	VVD	34
PvdA	38	PVV	20	D66	24
PVV	15	CDA	19	PVV	17
SP	15	D66	19	CDA	15
CDA	13	GL	14	SP	9
D66	12	SP	14	PvdA	9
CU	5	PvdA	9	GL	8
GL	4	CU	5	PvdD	6
SGP	3	PvdD	5	CU	5
PvdD	2	50plus	4	Volt	3
50plus	2	SGP	3	JA21	3
		Denk	3	SGP	3
		FvD	2	Denk	3
				50plus	1
				BBB	1
				BIJ1	1

De aanhang van buitenstaanderpartijen – zich al dan niet afzettend tegen de gevestigde orde; en al dan niet duurzaam – betreft niet alleen randgroepen, maar omvat ook aanzienlijke delen van de middenklasse, vooral de lagere middenklasse. De *Atlas van Afgehaakt Nederland* wijst op de overlap tussen stemmen op buitenstaanderpartijen en een aantal achterstandsfactoren, zoals meer eenzaamheid, minder onderling vertrouwen, minder vrijwilligerswerk, meer langdurige werkloosheid, meer obesitas, meer chronische ziekte en meer medicijngebruik. Daarnaast zijn er correlaties, zij het wat zwakker, tussen stemmen op buitenstaanderpartijen en minder politieke activiteit, minder politiek vertrouwen, meer arme huishoudens, meer bijstand, een slechtere vermogenspositie, meer werkloosheid en met krimp van de bevolking. Ook is er een samenhang met minder hoogopgeleiden.

Italië. De partijen die de afgelopen jaren de Italiaanse politiek domineren zijn illustratief voor protestpartijen die constructieve politiek bemoeilijken. De parlementsverkiezingen van 2018 maakten van Italië het eerste land in West-Europa met een populistische meerderheid. De Vijfsterrenbeweging (M5S) won aanzienlijk.⁹³ M5S beschouwt zichzelf niet als een politieke partij en stelt dat voor het bereiken van echte democratie een einde moet worden gemaakt aan alle politieke partijen; deze antipolitieke opvattingen leven in Italië bij zowel revolutionair links als fascistisch rechts.⁹⁴ In Italië blijft het niet bij M5S; in totaal waren tot de verkiezingen in 2022 vier van de vijf partijen met de meeste electorale steun populistisch.⁹⁵ Dit heeft veel te maken met de chronische economische problemen van Italië en het onvermogen van de

⁹² <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/>

⁹³ Roberto D'Alimonte, *How the Populists Won in Italy*, *Journal of Democracy* 30, no. 1, 2019, p114.

⁹⁴ Loris Caruso, *Digital Capitalism and the End of Politics: The Case of the Italian Five Star Movement*, *Politics & Society* 45, no.4, 2017, p586

⁹⁵ *Why is Italy more populist than any other country in western Europe? – The Loop* (ecpr.eu)

traditionele partijen om een uitweg te vinden uit de cyclus van langzame groei, hoge werkloosheid en toenemende ongelijkheid waarin het land zich al lange tijd bevindt. Het gebrek aan antwoorden van de top heeft de opstand van onderaf en de groeiende kloof tussen de elites en het volk aangewakkerd. Populistische partijen hebben gewonnen door radicale veranderingen te beloven.⁹⁶

De afgelopen jaren is het regeren met M5S niet zonder slag of stoot gegaan. Na één jaar viel de coalitie met Lega, een andere populistische partij, uiteen. Na 2019 verloor M5S veel kiezers in de Europese Parlementsverkiezingen en in regionale verkiezingen.⁹⁷ Er is veel interne onenigheid, en de beweging is sinds juni 2022 in tweeën gebroken.⁹⁸ De snelgroeiende aanhang voor populistische bewegingen, de instabiliteit van de M5S regering en de interne instabiliteit van M5S zijn illustratief voor problematiek van protestpartijen.

De meest recente Italiaanse verkiezingen is de voortzetting van dezelfde trend. De radicaal-rechtse partij Fratelli d'Italia van Giorgia Meloni werd veruit de grootste partij. Wederom won de populistische proteststem, al is de politieke inkleuring totaal anders. De desillusie over de gevestigde politiek is ook terug te zien in het laagste opkomstcijfer ooit. Italië is bijna in een soort post-populistische fase beland, waarbij een deel van het electoraat zelfs niet meer in de beloften van populistten gelooft.⁹⁹

Bulgarije. Bij de derde parlementsverkiezingen in één jaar is de nieuwe anti-corruptiepartij PP in 2021 de grootste geworden met ruim een kwart van de stemmen.¹⁰⁰ De partijen in de geleendheidscoalitie die vervolgens werd gevormd hebben als enige overeenkomst dat ze van de vorige regering en van corruptie af wilden. Geconfronteerd met grote en/of nieuwe politieke thema's, zoals wapenleveranties aan Oekraïne, ontstonden spanningen omdat de coalitiepartijen geen gedeelde kijk op de betreffende thema's hebben c.q. er niet van tevoren over hebben gedebatteerd.¹⁰¹ De instabiele situatie bleek kort na de Russische aanval op Oekraïne. In juni 2022 trok een van de coalitiepartijen haar steun in, waarop een motie van wantrouwen werd ingediend.¹⁰²

Dit Bulgaarse voorbeeld is illustratief voor protestpartijen die duidelijk tegen de gevestigde orde zijn, maar verder weinig uitgewerkte ideeën c.q. overeenkomsten hebben over de aanpak van grote politieke thema's. Dit kan vervolgens leiden tot politieke spanningen en instabiliteit.

Frankrijk. Ondanks dat Marine Le Pen verloor van Emmanuel Macron, werden de Franse presidentsverkiezingen van april 2022 toch gezien als een overwinning van radicaal rechts. Er stemden ruim 13 miljoen mensen op Le Pen, 25% meer dan in 2017.¹⁰³ De uitslag was illustratief voor een verdeeld en gepolariseerd Frankrijk. Koopkrachtverlies, sociale en regionale ongelijkheid, postindustriële malaise en slecht begeleide migratie spelen een belangrijke rol in de heersende onvrede. Voor de eenheid van Europa zou winst van Le Pen een ramp kunnen hebben betekend, zeker in een tijd waarin die eenheid nodig is tegen agressor Rusland. Ook

⁹⁶ Roberto D'Alimonte, *How the Populists Won in Italy*, Journal of Democracy 30, no. 1, 2019, p115.

⁹⁷ [Ideological Ambiguity, Issue Blurring & Party Dissent: The Electoral Decline of the Populist Italian Five Star Movement – Centre for Analysis of the Radical Right \(radicalrightanalysis.com\)](#)

⁹⁸ [De Vijfsterrenbeweging breekt in tweeën, wat betekent dat voor de Italiaanse regering? \(volkskrant.nl\)](#)

⁹⁹ [Rechtse zege bij verkiezingen maakt pijnlijk duidelijk hoe verdeeld Italië is \(volkskrant.nl\)](#)

¹⁰⁰ [Nieuwe anticorruptiepartij Bulgarije wint parlementsverkiezingen – Europa Nu \(europa-nu.nl\)](#)

¹⁰¹ [#60: Populisten, protestpartijen en plucheplakkers | BNR Nieuwsradio](#)

¹⁰² [Bulgaarse regering valt na verlies vertrouwensstemming – Europa Nu \(europa-nu.nl\)](#)

¹⁰³ [Waardoor de radicaal-rechtse Marine Le Pen meer stemmen kreeg dan ooit \(nos.nl\)](#)

binnenlands zou haar presidentschap aanzienlijk risico's behelzen. Zo wenste zij een met de Grondwet en de Europese vrijheden botsende voorkeursbehandeling van mensen met de Franse nationaliteit te willen invoeren. Het hoofddoekverbod in de openbare ruimte was uiterst controversieel. Dat Frankrijk niet ver af was van een extreemrechtse president, en dus de invoering van een soort van 'eigen-volk-eerst'-democratie die zich afwendt van de EU en de NAVO, is een alarmsignaal en waarschuwing voor Frankrijk en heel Europa.¹⁰⁴

2.5.2. Afhaakgedrag

Nederland. Proteststemmen getuigt nog van betrokkenheid bij het politiek proces; niet-stemmen is een uiting van afhaakgedrag, het zich onttrekken aan de 'burgersamenleving'. De gemeenten waar de steun voor de buitenstaanderpartijen groot is, zijn vaak dezelfde gemeenten waar de opkomst laag ligt. Dit lijkt erop te duiden dat de stap van proteststem naar niet-stem relatief klein is. Wanneer grote groepen niet stemmen én zich niet beschikbaar stellen voor politieke functies ondergraaft dit de legitimiteit van onze democratie. Het idee van een evenredige representatie verdwijnt: bepaalde groepen in de samenleving zitten amper, direct of indirect, aan tafel wanneer er beslissingen worden genomen over zaken die hun leven raken. De democratie dreigt het domein van de hoger opgeleiden te worden, die in het algemeen wél stemmen en zich verkiesbaar stellen.

Waar de opkomstpercentages voor de landelijke verkiezingen nog rond de 75-80% liggen, stemt maar net meer dan de helft van het electoraat bij de lokale verkiezingen (zie Tabel 7). Er dreigt bovendien een vicieuze cirkel. Gebrek aan representatie leidt tot gebrek aan begrip en aandacht. Gemarginaliseerde groepen zien dat het beleid en de uitvoering steeds minder voor ze kan betekenen. Politiek wordt in hun ogen een poppenkast, waarin de gevestigde orde ('elite') vooral het eigenbelang goed bewaakt. Deze onvrede resulteert in een afkeer van het systeem, wat weer leidt tot een lagere opkomst en minder goede representatie bij de volgende verkiezingen. Zo is de cirkel rond en blijft hun mogelijkheid om macht uit te oefenen minimaal.

Tabel 7: Opkomstpercentages Tweede Kamer- en gemeenteraadverkiezingen¹⁰⁵

Tweede Kamer		Gemeenteraad	
jaar	opkomst	jaar	opkomst
2021	78.7%	2022	51.0%
2017	81.9%	2018	54.0%
2012	74.6%	2014	54.0%
2010	75.3%	2010	54.1%
2006	80.4%	2006	58.6%
2003	79.9%	2002	57.9%
2002	78.9%		

¹⁰⁴ De Franse waarschuwing | Clingendael

¹⁰⁵ <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/>

Italië. In de afgelopen verkiezingen in Italië op 25 september 2022 ging minder dan 64% van de kiesgerechtigden naar de stembussen, een laagterecord. Meer dan twee keer zoveel Italianen kwamen niet naar de stembus dan er mensen voor de grootste partij Fratelli d'Italia kozen.¹⁰⁶ Tot eind jaren tachtig was de opkomst in Italië zo'n 90%,¹⁰⁷ maar dit cijfer is de afgelopen 30 jaar gestaag gedaald. Dit is een teken van de diverse problemen die de Italiaanse politiek ontsieren, waaronder het feit dat er de afgelopen tien jaar geen regering is geweest die de verkiezingsuitslag goed weergaf. Onderhandelingen rond regeringsvorming leidden vaak niet tot duidelijke resultaten. De diverse coalitieregeringen en technocratische regeringen hebben er waarschijnlijk toe geleid dat de Italiaanse kiezers zich niet door de politiek gerepresenteerd voelen.¹⁰⁸ Volgens opiniepeilers bleven veel mensen thuis uit protest en tevens omdat zij ontgoocheld waren over de achterkamerdealtjes die de drie regeringen sinds de vorige verkiezingen tot stand hebben gebracht.¹⁰⁹

Frankrijk. Net als Nederland kent Frankrijk een grote variatie in opkomst in de verschillende soorten verkiezingen. Voor de parlementsverkiezingen ligt de opkomst sinds 2017 onder de 50%. De opkomst voor de presidentsverkiezingen vertoont ook een daling, maar ligt nog altijd boven de 70%.¹¹⁰ De groepen die het minst stemmen zijn jongere stemgerechtigden, zogenaamde NEETs (niet in onderwijs, werk of opleiding), en werknemers met een laag inkomen. In 2022 stemde slechts 31% van de leeftijdscategorie 18-24 en 29% van de categorie 25-34. Deze aantallen zijn zo massaal dat onthouding waarschijnlijk de regel zal worden voor deze leeftijdsgroepen.¹¹¹ Dit betekent niet noodzakelijkerwijs een grote mate van politieke desinteresse onder jongeren. Over het algemeen heeft de Franse jeugd zich niet uit de politiek teruggetrokken. Men is niet onverschillig, maar hopeloos, hulpeloos en angstig, en ziet geen toekomst in het huidige systeem en de structuren die de politiek beheersen. Stemmen betekent het legitimeren van politieke structuren waar de jongeren het niet mee eens zijn.¹¹² Het gevolg is dat deze bevolkingsgroep nauwelijks gerepresenteerd wordt en dat de huidige structuren intact blijven.

2.5.3. Radicalisering in ideeën en actie

Nederland: boerenprotesten. De recente beelden zijn bekend: melkveehouders die hooi en mest langs snelwegen in brand steken, afval op wegen dumpen om files te creëren en voedsel-distributiecentra met hun tractoren blokkeren. In het hele land wapperen omgekeerde vlaggen uit protest: de middenklasse in opstand (boer is een middenberoep). Rond de 40.000 boeren namen deel aan diverse protesten en manifestaties. Medio 2022 had een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking begrip voor de onvrede van de boeren; rond de 40% stond volledig achter de boerenprotesten.¹¹³ De boeren voelen zich onzeker over hun toekomst; het voortbestaan van hun bedrijven staat op het spel. Deze situatie is deels het gevolg van decennialang grillig overheidsbeleid. De overheid slaagt er met haar steeds

¹⁰⁶ [Rechtse zege bij verkiezingen maakt pijnlijk duidelijk hoe verdeeld Italië is \(volkskrant.nl\)](#)

¹⁰⁷ Echter gold er toen nog een [stemplicht](#). Toen in de jaren 90 de stemplicht werd opgeheven, bleef de opkomst lange tijd boven de 80%.

¹⁰⁸ [What Italy's election results tell us about the country and its future | Euronews](#)

¹⁰⁹ [Provisional results show Italy set for first far-right government since WWII : NPR](#)

¹¹⁰ <https://www.electionguide.org/countries/id/75/>

¹¹¹ [French legislative elections: Sharp decline in voter turnout highlights a worrying trend \(lemonde.fr\)](#)

¹¹² [Historically low voter turnout in the French elections – does French youth not care about their future? – Friends of Europe](#)

¹¹³ [Licht dalende steun voor boerenprotesten – I&O Research \(ioresearch.nl\)](#)

veranderende regels en wetten al jaren niet in boeren een eerlijke en duurzame toekomst te bieden. De natuur, het klimaat en de boer betalen nu de prijs.¹¹⁴

Frankrijk: *Gilets jaunes*. Een schijnbaar onschuldige en goed te rechtvaardigen milieubelasting op diesel ontketende een krachtige volksopstand waarbij tienduizenden rond de klok rond bezetten aan de rand van kleine en middelgrote Franse steden. Zeven maanden lang vonden elke zaterdag demonstraties plaats in de rijke delen van grote steden die vaak ontaardden in geweld. De gele hesjes kwamen veelal uit de lagere middenklasse: vrachtwagenchauffeurs, zorgwerkers, zelfstandige ondernemers en gepensioneerden. Een hoog percentage was vrouw. De meesten werkten in de particuliere sector, waar de inkomens onzekerder zijn dan in de publieke sector en het niveau van scholing, vakbondsvorming en uitkeringen lager. Van de bevolking als geheel identificeerde 16% zich volledig met de beweging. De uitgebreide berichtgeving over de *gilets jaunes* heeft het Franse nationale beeld van de lagere middenklasse veranderd. Ooit grotendeels ongehoord, hebben ze zich nu aangesloten bij de traditioneel militante arbeidersklasse en de immigranten en geïmmigreerde afstammelingen van de *banlieues* als gemeenschappen van burgers die hun ongenoegen zichtbaar en actiegericht uiten.

De *gilets jaunes*-beweging is in wezen het product van sociale media platformen, gevormd door gewone mensen zonder politiek of niet-politiek leiderschap. De beweging is erin geslaagd mensen in heel Frankrijk te mobiliseren omdat zij, via de sociale media, een zeer kenmerkende en nieuwe sociale identiteit heeft gecreëerd waarin mensen met zeer uiteenlopende politieke oriëntaties, van links tot rechts, zich konden vinden. De gele hesjes-beweging is overgewaaid naar vele andere landen.

Duitsland: PEGIDA (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes*).

De beweging ontstond in 2014 uit een Facebookgroep die kritiek uitte op een pro-Koerdische demonstratie in de stad Dresden. Op 20 oktober 2014 vond een eerste PEGIDA-demonstratie plaats met ongeveer 350 demonstranten. Vanaf dat moment kwam de groep bijeen voor 'maandagdemonstraties' in Dresden. Op het hoogtepunt in de herfst van 2015 mobiliseerde de beweging bijna 20.000 demonstranten. Het sociale profiel van PEGIDA wijst op een aanzienlijke overlap tussen de algemene ontgoocheling met het politieke systeem van een significant deel van de politieke middenmoot in Duitsland – vaak "gewone burgers" met centrumrechtse voorkeuren – en het vermogen van een grotendeels leiderloos populisme om mensen te mobiliseren.¹¹⁵ De typische PEGIDA-aanhanger "behoort tot de middenklasse, is goed opgeleid, heeft een baan, een iets hoger dan gemiddeld inkomen na belastingen in Saksen, is 48 jaar oud, man, geen lid van een religieus kerkgenootschap, niet nauw verbonden met een politieke partij en komt uit Dresden of Saksen."¹¹⁶ Dezelfde studie suggereerde dat, in volgorde, algemene ontevredenheid met de politiek, kritiek op de vooringenomenheid van de media in de berichtgeving en bezorgdheid over migranten en vluchtelingen de belangrijkste mobiliserende factoren waren.

Men moet concluderen dat de meeste PEGIDA-aanhangers geen politieke buitenstaanders zijn maar banden hebben met het middenveld. De beweging verwijst naar het gewone volk in termen van "hartland" en bouwt een antagonisme op tussen hen en de elite die wordt gezien

¹¹⁴ *Waarom krimp van de veestapel noodzakelijk is (en het begrijpelijk is dat boeren protesteren) – Greenpeace Nederland – Greenpeace Nederland.*

¹¹⁵ Jörg Michael Dostal, *The Pegida Movement and German Political Culture: Is Right-Wing Populism Here to Stay?*, *The Political Quarterly* 86, no.4, 2015, p.523

¹¹⁶ Jörg Michael Dostal, *The Pegida Movement and German Political Culture: Is Right-Wing Populism Here to Stay?*, 2015, p.527.

als corrupt, geobsedeerd door macht en schadelijk voor de natie. Demonstranten werden gemaand niet met de “Lügenpresse” te praten en de organisatoren geven zelden interviews. In andere Europese landen, zoals Zweden, Noorwegen, het VK en Oostenrijk, werden PEGIDA-groepen gevormd. Hoewel deze groepen niet uitgroeiden tot massabewegingen zoals in Duitsland, was bijvoorbeeld de Oostenrijkse Facebook-pagina vrij actief wat betreft postings en reacties van gebruikers.¹¹⁷

Zweden: rechtsextremistische rellen (2020/22). Op 29 augustus 2020 braken rellen uit in Malmö en Ronneby nadat de Zweedse politie Rasmus Paludan, de leider van de Deense extremistische partij Stram Kurs (‘Strakke Koers’, ook wel Hard Line genoemd), de toegang tot het land had ontzegd voor een anti-islamitisch protest. Maar dit weerhield zijn aanhangers er niet van om protesten te houden en de Koran te verbranden. Als reactie daarop gooiden meer dan 300 relschoppers stenen en vuurwerk naar de politie, vernielden bushokjes en verbrandden banden, auto’s, pallets en vuilnisbakken.¹¹⁸ In april 2022 waren er opnieuw verschillende rellen in Zweden, waarbij ernstige misdrijven tegen de samenleving werden gepleegd. Bij de rellen raakten ten minste 40 mensen gewond. Opnieuw was de aanleiding bijeenkomsten van Paludan in het hele land.¹¹⁹ Bij het geweld waren ongeveer 200 mensen betrokken. De politie denkt dat het georganiseerd is door netwerken van criminele bendes, waarvan sommige personen al bekend zijn bij de politie en de Zweedse veiligheidsdienst.¹²⁰

Verenigde Staten: Capitol attack. Misschien wel het meest schokkende recente voorbeeld is de aanval op het Amerikaanse Capitool op 6 januari 2021, een ongekende poging om de presidentiële verkiezingen door middel van geweld ongedaan te maken. Het was het resultaat van een perceptie van relatief verval bij Amerikaanse conservatieven en hun gelijktijdige radicalisering; beide sentimenten zijn krachtige oorzaken van geweld.¹²¹ Wanneer een voorheen dominante groep in verval is, kan zij vrezen dat zij in de toekomst onvoldoende onderhandelingsmacht zal hebben om de status quo te handhaven, en daarom haar toevlucht nemen tot geweld om verval te voorkomen of de huidige voordelen veilig te stellen. Een belangrijk deel van de Amerikaanse conservatieve beweging is geradicaliseerd via een proces van massale zelfindoctrinatie, waarbij mensen informatie selecteren die hun bestaande opvattingen bevestigt en hun vertrouwen in de instellingen van de samenleving vermindert. De belangrijkste componenten van dit proces zijn politieke polarisatie, mediapolarisatie, de opkomst van sociale media en daarmee samenhangende complottheorieën, en de vorming van gewapende rechtse groepen.^{122 123}

De mensen die het Capitool bestormden waren geen arme, werkloze roodnekken. Velen waren middenklasse professionals gemotiveerd door de ‘great replacement’-samenzweringstheorie. Per 1 januari 2022 waren 716 mensen gearresteerd of aangeklaagd voor de bestorming van het Capitool. Van de 501 waarvoor er een profiel beschikbaar is, is meer dan de helft bedrijfseigenaar of afkomstig uit hogere middenklasseberoepen, waaronder artsen, advocaten, architecten en accountants, zie Figuur 2. Slechts 7% was op dat moment

¹¹⁷ André Haller and Kristoffer Holt, *Paradoxical Populism: How PEGIDA Relates to Mainstream and Alternative Media*, *Information, Communication & Society* 22, no. 12, 2019, pp1666-67.

¹¹⁸ *Riots rock Malmö after far-right Swedish activists burn Qur’an | Sweden | The Guardian*,

¹¹⁹ *Riots in Sweden by protesters angry about anti-Islam rallies : NPR*

¹²⁰ *Dozens arrested at Sweden riots sparked by planned Quran burnings – BBC News*

¹²¹ Zie *Republican Extremism and the John Birch Society – The Atlantic* voor een overzicht van de radicaliseringsgeschiedenis van de Amerikaanse Republikeinse partij.

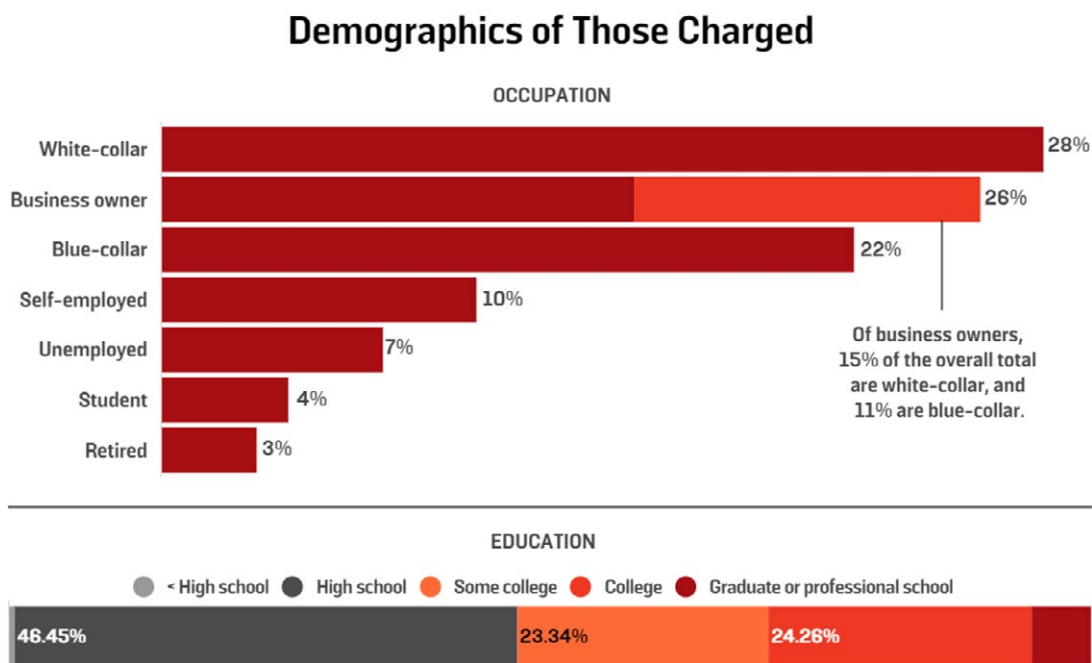
¹²² Andrew H. Kydd, *Decline, Radicalization and the Attack on the US Capitol*, *Violence: An International Journal* 2, no. 1, april 2021.

¹²³ David C. Rapoport, *The Capitol Attack and the 5th Terrorism Wave*, *Terrorism and Political Violence* 33, no. 5, juli 2021.

werkloos, bijna het nationale gemiddelde, vergeleken met de gebruikelijke 25% of meer van gewelddadige rechtseaders die door de FBI en andere rechtshandhavers in de VS van 2015 tot medio 2020 worden gearresteerd.¹²⁴

In zijn *Foreign Policy*-artikel schat Robert Pape dat tussen de 13 en 28 miljoen Amerikanen overtuigd zijn dat (1) Joe Biden een onwettige president is; en (2) het gebruik van geweld om Donald Trump tot president te maken gerechtvaardigd is. Hij stelt dat aan de lage kant deze omvang verontrustend is en aan de hoge kant alarmerend. Hoe dan ook, het aantal is zo groot dat het een aanzienlijk deel van mainstream Amerika vertegenwoordigt.¹²⁵

Figuur 3: Arbeids- en opleidingsprofiel Capitool-aanvallers

¹²⁴ Robert A. Pape, *The Jan. 6 Insurrectionists Aren't Who You Think They Are*, Foreign Policy, januari 2022.

¹²⁵ [US midterms: The Trump voters who see a coming storm – BBC News](#)

3. De rol van online platformen

3.1. Het tijdperk van ‘homo digitalis’

Misinformatie en desinformatie (zie tekstbox hieronder) spelen een grote rol in de verspreiding van gevoelens van hopeloosheid en desillusie onder de middenklasse. De rol van (des) informatie in het vormen van ideeën is niet nieuw. Technologische vooruitgang vergrootte de eenvoud, de snelheid en het bereik van informatie. Zo werd de toegankelijkheid van het geschreven woord vergroot door de uitvinding van de drukpers in 1440, de offsetpers rond 1870, de zeefdruk in de jaren 1910, en de komst van laser-, kleuren- en digitale druk tegen het einde van de 20^e eeuw. Naarmate de vraag naar en het bereik van het geschreven woord toenam, veranderden de prikkels voor het produceren en verspreiden ervan. Het scala aan onderwerpen werd groter. Kleine, niet-gevestigde organisaties konden snel een publiek opbouwen en gevestigde uitgeverij sterk uitbreiden en steeds diepgaandere artikelen financieren. Het beïnvloeden van politieke processen – en het opportunistische gebruik van het geschreven woord in het algemeen – werd eenvoudiger. Al in de jaren zestig richtte de Sovjet-Unie kranten op en financierde die uitsluitend om in het buitenland desinformatie te verspreiden en anti-Amerikaanse sentimenten aan te wakkeren.¹²⁶

Misinformatie versus desinformatie

Misinformatie is onjuiste informatie die min of meer per ongeluk wordt verspreid. Desinformatie is onware, inaccuraat of misleidende informatie die met opzet wordt gemaakt en verspreid om geld te verdienen of om een persoon, sociale groep, organisatie of land te schaden. Korthedshalve wordt in het vervolg meestal gesproken over desinformatie, omdat dit onderzoek vooral daar in geïnteresseerd is. De scheidslijn is echter dun, bijvoorbeeld omdat wat begint als opzettelijk gemaakte valse informatie min of meer te goeder trouw doorgezet kan worden.

De digitale sociale media zijn het 21e-eeuwse equivalent van de drukpers. Platformen als Facebook, WhatsApp, Twitter en TikTok hebben zich ontpopt tot dé plaatsen om met anderen in contact te komen en op de hoogte te blijven van mondiale en lokale gebeurtenissen.

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld Operatie INFEKTION, een actieve desinformatie campagne van de Sovjet Unie in de jaren tachtig om het idee te verspreiden dat de Verenigde Staten HIV/AIDS hadden ontwikkeld in een geheim laboratorium voor biologische wapens.

Hoewel de in dit onderzoek onderzochte digitale platformen onderling aanzienlijk verschillen, onderscheiden ze zich allemaal in twee opzichten van traditionele mediakanalen: de omvang van hun publiek en de relatief ongemodereerde, onmiddellijke plaatsing van informatie. De snelle en brede verspreiding van informatie kan positief zijn in geval van correcte informatie, zoals nieuws over de regelgeving tijdens de Covid-19-pandemie. Maar deze kenmerken kunnen ook de verspreiding van desinformatie bevorderen en zo de ontgoocheling op basis van structurele factoren verergeren.

Het eerste onderscheidende kenmerk van online platformen is de omvang van hun internationale gebruikersbestanden, de daarmee gepaard gaande netwerkeffecten en, afhankelijk van het platform, de versterkingsmechanismen die zij bieden. Sociale media vergemakkelijken interpersoonlijke communicatie. Daardoor verandert de manier waarop hun gebruikers nieuws en ideeën consumeren en interpreteren fundamenteel. Anders dan bij traditionele media hebben gebruikers tastbare (para)sociale of op een gemeenschap gebaseerde relaties met of rond de informatiebronnen waarmee ze zich inlaten. Als gevolg daarvan hebben de meningen die op deze platformen worden geuit – of dit nu is door een familielid, een vriend, een influencer of in de commentaarsectie bij een serieus artikel – een grotere gevoelde legitimiteit dan die van de verslaggever van dienst in de traditionele media.

Het tweede kenmerk dat alle sociale media met elkaar gemeen hebben, is dat er niet, losjes of willekeurig gemodereerd wordt. Diverse platformen hebben te maken gehad met problemen door controversiële moderatiebeslissingen (zoals Twitter vanwege de beslissing om Donald Trump te weren na de gebeurtenissen van 6 januari 2021). Discussies hieromtrent komen voor een niet onbelangrijk deel voort uit de politisering van het concept van vrije meningsuiting en uit de afwezigheid van een duidelijk wetgevend kader om onderscheid te maken tussen schadelijke en niet-schadelijke vormen van meningsuiting. De schaal waarop de meeste platformen werken, betekent dat een groot deel van de beslissingen om inhoud van het platform te verwijderen geautomatiseerd moet worden. Dit is technisch moeilijk uitvoerbaar en heeft aanzienlijke gevolgen voor de privacy. Bovendien werken veel platformen met op advertenties gebaseerde bedrijfsmodellen. Ze richten hun producten en diensten zo in dat de tijd die gebruikers op het platform doorbrengen wordt gemaximaliseerd – een belangrijke prestatie-indicator die vaak 'gebruikersbetrokkenheid' (*user engagement*) wordt genoemd. Omdat verdeeldheidsaaiende inhoud doorgaans meer betrokkenheid genereert dan andere inhoud ("*enragement equals engagement*"), zijn veel platformen geneigd dergelijke inhoud mild te behandelen. Sociale media hebben een sterk 'roepstoeter'-effect: kleine groepen met een harde toon vragen en krijgen veel aandacht.¹²⁷

3.2. Grote online platformen nader bezien

Hieronder volgt de beschrijving van twaalf sociale media platformen. De beschrijving van elk platform geeft inzicht in hoe het platform (1) de verspreiding van desinformatie en het creëren van valse verhalen kan vereenvoudigen of zelfs bevorderen; (2) het ontstaan en de groei van sociale 'bubbels' rond deze verhalen; en (3) het mobiliseren van gebruikers voor opruiende actie in de echte wereld. Deze inzichten zijn een waardevolle bron om de dynamieken bloot te leggen die bijdragen aan ontgoocheling. Het verder onderzoeken van de drijvende krachten achter de dynamieken biedt de mogelijkheid om deze te gaan verklaren, op te anticiperen en te voorkomen.

¹²⁷ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 2 2022*, december 2022, pp64-66.

3.2.1. Discord

Discord is een chat- en discussieplatform dat vooral populair is onder gamers.¹²⁸ Verschillende kenmerken van het platform maken Discord relevant voor de verspreiding van (mis- of des-)informatie en van gevoelens van hopeloosheid en desillusie. Omdat het een op gaming gerichte dienst is, vormen personen van 15-24 jaar een aanzienlijk deel van de gebruikers. In extreme gevallen zoals bijvoorbeeld bij een gameverslaving, leidt het gebruikt tot verregaande sociale isolatie en agressie bij jongeren.¹²⁹ Onder deze omstandigheden heeft het gebruikersbestand dus de kenmerken waarvan is aangetoond dat ze het meest bijdragen aan vatbaarheid voor radicalisering. Maar de structuur van het platform (gebruikers sluiten zich aan bij gemeenschappen met goede vrienden of met gelijkgestemde vreemden) en het beleid voor inhoudelijke moderatie (gemeenschappen kunnen zelf bepalen wat wel en niet is toegestaan) spelen waarschijnlijk een grotere rol.

De nadruk van Discord op *community-based* ervaringen op zijn platform heeft, vanuit het perspectief van desillusie, het belangrijke nadeel dat het moeilijk te modereren is. De *Community Guidelines* van Discord bevat diverse regels – waaronder een verbod op het delen van verkeerde informatie – die op papier zouden moeten bijdragen aan het verminderen van de bijdrage van het platform aan desillusie. De handhaving ervan is echter een heel andere zaak.¹³⁰ Uiteindelijk is de moderatie van spraak op Discord *community-driven*. Gemeenschappen kunnen moderators aanstellen (of in dienst hebben) om hun specifieke richtlijnen te handhaven. Het verschilt enorm per gemeenschap of en hoe inhoud gemodereerd wordt. Grotere gemeenschappen hebben meestal duidelijke inhoudsrichtlijnen; kleinere, hechte gemeenschappen van gebruikers (de meerderheid van de Discord-gemeenschappen) worden meestal ongemodereerd.

Hoewel Discord in de tweede helft van 2020 meer dan 1500 “gewelddadige extremistische” gemeenschappen heeft geschorst – onder meer van groepen als QAnon en de Boogaloo Boys – is vastgesteld dat racistische, seksistische, homofobe en antisemitische opmerkingen, memes en afbeeldingen, evenals openlijk neonazistische inhoud, nog steeds wijdverbreid zijn op het platform.¹³¹ Hoewel “dit gedrag meer gemeen lijkt te hebben met de trolling/ shitposting activiteit die vaak te zien is op plaatsen als 4chan of 8kun, in tegenstelling tot meer geëngageerde en strategische vormen van extremistisch activisme”, is de constatering niettemin verontrustend.

Tegelijk kan Discord ook dienen als een platform waar gevoelens van isolationisme en eenzaamheid worden verlicht door deelname aan grotere gemeenschappen. Het bedrijf onderhoudt een ‘geverifieerd’ of ‘gepartnerd’ programma voor gemeenschappen die voldoen aan eisen ten aanzien van inhoudelijke moderatie. Communautaire verificatie of partnerschap verhoogt de vindbaarheid, wat betekent dat het vooral wordt nagestreefd door grote gemeenschappen die hun gebruikersbestand willen uitbreiden of behouden. In deze gemodereerde gemeenschappen kan ontgoocheling worden verminderd door de verspreiding van correcte informatie, de productieve uitwisseling van verschillende ideeën en het creëren van een gemeenschapsgevoel.

¹²⁸ Aoife Gallagher, Ciarán O’Connor, Pierre Vaux, Elise Thomas, Jacob Davey, *Gaming and Extremism: the Extreme Right on Discord*, Institute for Strategic Dialogue, august 2021.

¹²⁹ Lemmens, Jeroen S., Patti M. Valkenburg, and Jochen Peter, *Psychosocial causes and consequences of pathological gaming*, *Computers in human behavior* 27.1, 2011, pp144-152.

¹³⁰ Aoife Gallagher et al., *Gaming and Extremism: the Extreme Right on Discord*, august 2021.

¹³¹ Aoife Gallagher et al., *Gaming and Extremism: the Extreme Right on Discord*, august 2021.

3.2.2. Facebook

Facebook is wereldwijd het grootste sociale media- en netwerkplatform.¹³² De winstprikkel van Facebook en zijn verfijnde promotie van berichten vormen een potentieel gevaarlijke combinatie voor verspreiding van desinformatie. Facebook wil mensen aanwezig en betrokken houden op het platform omdat het voor zijn inkomsten afhankelijk is van views en interacties met advertenties. Controversiële en opruiende berichten zijn door hun hoge engagement bijzonder winstgevend. Het algoritme van Facebook kan dus opzettelijk polariserende inhoud stimuleren.

Bovendien maakt Facebook het mogelijk dat betalende personen en bedrijven zich uiterst gedetailleerd te richten op een publiek dat zij hopen te bereiken (*micro-targeting*) – bijvoorbeeld een publiek dat gevoelig is voor berichten die appelleren aan een gevoel van onrechtvaardigheid.¹³³ Deze partijen hebben toegang tot gedetailleerde analyses van de views en de betrokkenheid bij hun posts en kunnen hun doelgroep in de loop van de tijd verfijnen. Dit is de functie die het Cambridge Analytica-schandaal mogelijk maakte, waarbij de campagnes van Donald Trump en Ted Cruz zich via Facebook konden richten op zeer specifieke stemgroepen. Hoewel Facebook nu probeert te voorkomen dat gegevens van gebruikers worden verzameld om ‘persoonlijkheidsprofielen’ op te bouwen die zo gedetailleerd zijn als die van Cambridge Analytica, is het nog steeds mogelijk voor politici en andere gebruikers om zich te richten op specifieke demografische groepen bij het promoten van hun berichten.¹³⁴ Extremistische of populistische politici kunnen zo gevoelens van ontgoocheling bevorderen.

Hoewel Facebook in het verleden een belangrijke rol heeft gespeeld bij de organisatie en mobilisatie van sociale bewegingen, is het tegenwoordig vooral voor mensen onder de 30 jaar een minder relevant platform. In reactie hierop is het platform bezig met een herpositionering en herstructurering,¹³⁵ waardoor het moeilijk te voorspellen is hoe relevant ‘s werelds grootste sociale mediasite in de toekomst zal zijn.

In tegenstelling tot andere West-Europese landen mist het Nederlandse Facebook een dominante populistische actor waaromheen een groot netwerk draait, vergelijkbaar met het grote Franse Facebook-netwerk gecentreerd rond Front / Rassemblement National.²⁴⁷

3.2.3. Instagram

Instagram is gericht op beeldgebaseerde inhoud. De applicatie maakt privéberichten mogelijk waarbij het mogelijk is om groepen tot 32 personen te vormen. Het is een geliefd platform voor influencers die een aanhang opbouwen door beelden te delen van hun goede looks en levensstijl. De rol van Instagram in de politiek wordt echter onderschat. Met zijn visuele inhoud maakt het “de verspreiding van opruiende inhoud in de vorm van memes” mogelijk en bleek Facebook te overtreffen in een desinformatiecampagne van het Russische Internet Research

¹³² [Facebook MAU worldwide 2022 | Statista](#)

¹³³ Kristof Jacobs, Linn Sandberg, and Niels Spierings, [Twitter and Facebook: Populists' Double-Barreled Gun?](#), *New Media & Society* 22, no.4, 2020, pp611–33

¹³⁴ Kristof Jacobs, Linn Sandberg, and Niels Spierings, [Twitter and Facebook: Populists' Double-Barreled Gun?](#), 2020.

¹³⁵ [Inside Facebook's struggle to keep young people – The Verge](#)

Agency.¹³⁶ Bovendien migreren extreme politieke figuren soms naar Instagram nadat ze zijn verbannen van andere platformen zoals Twitter.

Hoewel uit onderzoek uit 2019 bleek dat de verspreiding van desinformatie op Instagram in Nederland relatief laag was, zou dit veranderd kunnen zijn tijdens de Covid-19-pandemie. Uit hetzelfde onderzoek bleek dat content geplaatst door extremere politieke entiteiten of individuen, zoals Geert Wilders, doorgaans niet expliciet hyperpartijdig was en evenmin polariserende en verdeeldheid zaaiende kwesties besprak.¹³⁷ Een snelle blik op Wilders' Instagram van dit moment (13 oktober 2022) onthult echter posts over asielzoekers (zij het naast veel landschapsfoto's met het onderschrift "Goedemorgen Nederland"), terwijl Thierry Baudets Instagram sterk gericht is op Covid-19-complotten. Het zou dus kunnen dat de prevalentie van partijdige inhoud op Instagram de afgelopen jaren is toegenomen, vooral gezien de wijdverbreide polarisatie rond de Covid-19-regelgeving.

Ondanks onderzoek dat wijst op negatieve effecten van het platform op de geestelijke gezondheid van tieners, blijft Instagram zoeken naar manieren om jongeren langer vast te houden om de advertentie-inkomsten te verhogen. Verder prijzen influencers op het platform hun publiek ideale levensstijlen aan die in het echte leven vaak onmogelijk te bereiken zijn. Zo brengen zowel de producenten als de gebruikers van het platform de geestelijke gezondheid van de gebruikers, en vooral jonge vrouwen, in gevaar.¹³⁸

3.2.4. Reddit

Reddit is in 2005 opgericht met als doel de "voorpagina van het internet" te worden, vandaag de dag nog steeds de slogan van het platform. Alle inhoud op de site wordt gedeeld of gecreëerd door gebruikers en georganiseerd in gemeenschappen, of subreddits, per onderwerp. Aangezien de inhoud op de website zeer divers is, voldoet de hoofdpagina van Reddit enigszins aan zijn doel om de voorpagina van het internet te zijn, in die zin dat hij de meest actieve discussies weergeeft die online plaatsvinden, of die nu gaan over recente gebeurtenissen of een grappige, virale meme.

Hoewel Reddit sommige controversiële (*not suitable for work* of NSFW) posts toestaat, worden subreddits gemodereerd (op basis van hun *Content Policy*)¹³⁹ om de verspreiding van illegale en gevaarlijke inhoud te voorkomen. Zo verbood Reddit in 2017 een populaire subreddit genaamd *incels*, "onvrijwillige celibatairen", nadat leden pleitten voor verkrachting. In 2020 verbood Reddit *The_Donald*, de grootste subreddit van fans van Donald Trump, vanwege het bepleiten van haatdragende taal.¹⁴⁰ De moderatie van gevaarlijke subreddits is vooral belangrijk omdat de gemeenschapsstructuur van Reddit de mobilisatie van grote groepen mogelijk maakt. Een recent voorbeeld hiervan is het GameStop-incident van januari 2021, waarbij een Reddit-gemeenschap van thuishandelaars in aandelen een snelle stijging van de prijs van een aandeel van het bedrijf GameStop coördineerde, waardoor beleggingsmaatschappijen grote schade opliepen.¹⁴¹ Aangezien deze actie noch illegaal noch tegen

¹³⁶ Gabriele Colombo, Carlo De Gaetano, *Dutch Political Instagram: Junk News, Follower Ecologies and Artificial Amplification*, in *The Politics of Social Media Manipulation*, 2020, pp147–68.

¹³⁷ Gabriele Colombo, Carlo De Gaetano, *Dutch Political Instagram: Junk News, Follower Ecologies and Artificial Amplification*, 2020.

¹³⁸ [Facebook Knows Instagram Is Toxic for Teen Girls, Company Documents Show – WSJ](#)

¹³⁹ [Content Policy – Reddit \(redditinc.com\)](#)

¹⁴⁰ [Reddit has banned r/The_Donald. Who it bans next matters more | WIRED UK](#)

¹⁴¹ [GameStop mania explained: How the Reddit retail trading crowd ran over Wall Street pros \(cnbc.com\)](#)

de richtlijnen van de gemeenschap was, ondervond de subreddit waarop de coördinatie plaatsvond geen repercussies van Reddit.

De open structuur van Reddit, de ruimte voor vrije posts en de anonimiteit die het zijn gebruikers biedt, maken het samen tot een bijzonder waardevol platform voor onderzoek naar ontgoocheling van de bevolking. Binnen subreddits is er namelijk “documentation of vulnerable first-person experiences.”¹⁴² Door de hoge mate van anonimiteit die het platform biedt, kunnen gebruikers uiterst openhartig en eerlijk zijn in hun berichten en reacties op commentaren. Er wordt steeds meer kwalitatief en kwantitatief onderzoek gedaan naar Reddit-gemeenschappen. Met behulp van discoursanalyse en sociaalwetenschappelijke methoden hebben onderzoekers Reddit gebruikt om discussies over controversiële politieke kwesties te bestuderen. Een groep onderzoekers bestudeerde bijvoorbeeld het Zwarte Piet-debat in Nederland. Zij vonden dat de commentaarsecties van berichten relatief evenwichtig waren wat betreft mensen pro- en anti-Zwarte Piet, wat suggereert dat er veel interactie was tussen deze verschillende perspectieven; deze interacties waren echter niet altijd diplomatiek.¹⁴³

Reddit kan zo een waardevolle bron zijn in het onderzoek naar de ontgoocheling van de middenklasse in Nederland. Methoden als *Natural Language Processing* zouden dan gebruikt kunnen worden om de niveaus van verschillende drijfveren van desillusie in Nederlandstalige subreddits te volgen, en zo een zeker beeld te schetsen van de huidige status van desillusie in de Nederlandse middenklasse.

3.2.5. Snapchat

Met Snapchat kunnen gebruikers gemakkelijk afbeeldingen en video's met elkaar delen, en deze creatief maken door filters, stickers en tekeningen aan afbeeldingen toe te voegen. De app is echter niet alleen luchtig: informatieve inhoud kan verschijnen op de “Discover”-pagina van Snapchat, waar doorgelichte uitgevers, waaronder sommige nieuwsbedrijven, betalen om hun inhoud te laten zien.¹⁴⁴ Hoewel Snapchat kan dienen als een betrouwbare nieuwsbron voor jongeren, maken velen zich zorgen over de effecten op hun geestelijke gezondheid.

Verschillende nieuwsplatformen, waaronder The Wall Street Journal, The Washington Post en NBC News, hebben in de loop der jaren samengewerkt met de Discover-pagina van Snapchat.¹⁴⁵ Tieners meldden in 2016 dat Snapchat, naast Twitter, een primaire bron van hun nieuwsconsumptie was.¹⁴⁶ Belangrijk is dat alle verhalen van uitgevers worden doorgelicht door Snapchat, en het bedrijf heeft gezworen publieke inhoud in de app te controleren op verkeerde informatie.¹⁴⁷

Snapchats *Community Guidelines* verbieden expliciet “het verspreiden van valse informatie die schade kan veroorzaken – waaronder bijvoorbeeld complottheorieën, het ontkennen van het bestaan van tragische gebeurtenissen, ongefundeerde medische claims of het

¹⁴² Daniel M. Low et al., *Natural Language Processing Reveals Vulnerable Mental Health Support Groups and Heightened Health Anxiety on Reddit During COVID-19: Observational Study*, *Journal of Medical Internet Research* 22, no.10, 2020.

¹⁴³ C. Waterschoot, A. van den Bosch, and E. van den Hemel, *Calculating Argument Diversity in Online Threads*, 2021.

¹⁴⁴ [Snapchat Discover Ad Rates \(businessinsider.com\)](#)

¹⁴⁵ [Snapchat Discover Ad Rates \(businessinsider.com\)](#)

¹⁴⁶ [Teens Primarily Use Snapchat and Twitter to Get the News \(businessinsider.com\)](#)

¹⁴⁷ [Safety News & Updates – Social Impact | Snapchat News](#), accessed September 16, 2022

ondermijnen van de integriteit van burgerlijke processen.”¹⁴⁸ Tijdens de pandemie was Snapchat actief tegen desinformatie, door samen te werken met de WHO om informatie over het coronavirus binnen de app te verspreiden via filters, stickers en verhalen.¹⁴⁹ Daarom kan Snapchat een betrouwbare nieuwsbron zijn voor jongeren, vooral in vergelijking met andere toepassingen waar openbare nieuwsinhoud mogelijk niet wordt gecontroleerd.

Snapchatgebruik is in verband gebracht met angst, eenzaamheid en depressie bij jongeren. Uit een studie uit 2020 bleek dat hoe meer gebruikers selfies bekeken, hoe ongelukkiger ze waren met hun uiterlijk.¹⁵⁰ Snapchat is echter niet alleen gevaarlijk voor de geestelijke gezondheid omdat het beeldgericht is in termen van fysiek uiterlijk, maar ook omdat het zich kan toespitsen op het sociale imago van een gebruiker. Hoe meer iemand Snapchat gebruikt, hoe groter de kans dat hij of zij angst meldt voor het missen van sociale ervaringen.¹⁵¹ In een onderzoek uit 2017 in het Verenigd Koninkrijk werd Snapchat gerangschikt als het op één na slechtste sociale mediaplatform voor de geestelijke gezondheid van jongeren, na Instagram.¹⁵² Dat gezegd hebbende, heeft Snapchat tijdens de Covid-19 pandemie een mentale gezondheidsfunctie uitgerold, Here for You, die lokale veiligheidsbronnen weergeeft wanneer gebruikers zoeken naar bepaalde onderwerpen zoals stress, angst, pesten of zelfmoordgedachten.¹⁵³

Snapchat is momenteel een waardevolle bron voor betrouwbaar nieuws voor jonge Nederlandse gebruikers, maar zou desillusie in de hand kunnen werken door de impact op de geestelijke gezondheid van de gebruikers. Het draagt derhalve bij tot verminderde saamhorigheid voor (middenklasse-)gebruikers, leidend tot vervreemding van en wantrouwen jegens anderen, naast het bevorderen van onzekerheid en angst rond hun zelfbeeld. Vanwege het beperkte aantal mensen dat zich in een Snapchat-groep kan bevinden en de beeldgerichte inhoud van snaps, is het onwaarschijnlijk dat Snapchat een bron is voor politieke mobilisatie.

3.2.6. Telegram

Telegram biedt veel van dezelfde functies als WhatsApp – een berichtenapplicatie waarop men ook spraak- en videogesprekken kan voeren – maar is flexibeler in zijn toepassingsmogelijkheden. De structuur van Telegram maakt een verscheidenheid mogelijk van zowel publieke als private communicatie op grote schaal in een grotendeels ongemodereerde omgeving. Groepen kunnen tot 200.000 leden bevatten en eigenaars van Telegram-kanalen kunnen uitzenden naar een onbeperkt publiek. Het platform is toegewijd aan zijn beginsel van vrije meningsuiting en zweert dat het “niemand zal blokkeren die op vreedzame wijze alternatieve meningen uitdraagt”, noch meldingen van illegale activiteiten in privé-chats zal onderzoeken.¹⁵⁴

¹⁴⁸ [Safety News & Updates – Social Impact | Snapchat News](#), accessed September 16, 2022

¹⁴⁹ [Platforms' responses to COVID-19 mis- and disinformation – EU DisinfoLab](#)

¹⁵⁰ Jing Yang et al., *Selfie-Viewing and Facial Dissatisfaction among Emerging Adults: A Moderated Mediation Model of Appearance Comparisons and Self-Objectification*, *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17, no.2, 2020, p672.

¹⁵¹ Dmitri Rozgonjuk et al., *Fear of Missing Out (FoMO) and Social Media's Impact on Daily-Life and Productivity at Work: Do WhatsApp, Facebook, Instagram, and Snapchat Use Disorders Mediate That Association?*, *Addictive Behaviors* 110, 2020.

¹⁵² [RSPH | Instagram Ranked Worst for Young People's Mental Health](#)

¹⁵³ [Snapchat rolls out mental health feature early due to the coronavirus | Mashable](#)

¹⁵⁴ [Telegram FAQ](#)

De mogelijkheid van geheime en ongemodereerde communicatie op Telegram maakt het een ideaal platform voor gebruikers die toezicht willen vermijden of werden verbannen uit andere toepassingen. Naast end-to-end-encryptie kunnen gebruikers in Geheime Chats een zelfvernietigingstimer inschakelen, waardoor verzonden berichten of media na een bepaalde tijd permanent worden verwijderd van de apparaten van zowel de verzender als de ontvanger.¹⁵⁵ Het is zelfs niet nodig om een telefoonnummer te behouden om de toepassing te gebruiken – gebruikers hoeven alleen de account te valideren via een eenmalige sms, bijvoorbeeld via een weggooitelefoon.¹⁵⁶ Verder heeft Telegram, ondanks talrijke verzoeken, nooit gebruikersgegevens bekendgemaakt aan een overheid of een andere derde partij.¹⁵⁷ De functies van Telegram leidden ertoe dat Islamitische Staat (ISIS) Telegram op de beruchte lijst plaatste als een veilig kanaal.¹⁵⁸ Telegram blokkeert nu officieel bots en kanalen van terroristische organisaties,¹⁵⁹ hoewel sommigen opmerken dat het soms maanden duurt om deze kanalen neer te halen.¹⁶⁰

Telegram trekt vaak gemeenschappen aan die van andere platformen werden verbannen. In 2019, na een ban van extreemrechtse beroemdheden van Facebook, Instagram en YouTube, was er een massale migratie naar Telegram. Dat gezegd hebbende, blijft het aantal abonnees op extreemrechtse kanalen relatief laag in vergelijking met andere platformen waarop ze nog steeds actief zijn, zoals Twitter. Telegram trekt ook veel andere zijden van het politieke spectrum aan. Het is op grote schaal gebruikt voor mobilisatie door demonstranten en activisten in autoritaire regimes, bijvoorbeeld door prodemocratische demonstranten in Hong Kong.¹⁶¹

Het platform kan bijdragen tot ontgoocheling van de middenklasse door de ongecontroleerde verspreiding van mis- of desinformatie en kan discussies en uitzendingen van radicale politieke overtuigingen mogelijk maken die op andere platformen zouden worden verwijderd.

3.2.7. TikTok

TikTok draait niet alleen om lipsynchronisatie en dansen. Gebruikers plaatsen ook video's waarin actuele gebeurtenissen en politiek worden getoond of becommentarieerd, en de meeste zijn stemgerechtigd.¹⁶² TikTok biedt gebruikers gemakkelijk toegang tot politiek in korte en komische videofragmenten, "waarin politieke expressie een vluchtig, terloops karakter krijgt".¹⁶³ Het maakt het gebruikers gemakkelijk om inhoud te creëren en viraal te gaan dankzij haar algoritme. Unieke politieke verhalen kunnen zich snel vormen en verspreiden onder de gebruikers van de app, zoals bleek uit de hoge kijkcijfers van

¹⁵⁵ Aleksandra Urman and Stefan Katz, *What They Do in the Shadows: Examining the Far-Right Networks on Telegram*, *Information, Communication & Society* 25, no.7, 2022, pp904–23.

¹⁵⁶ Richard Rogers, *Deplatforming: Following Extreme Internet Celebrities to Telegram and Alternative Social Media*, *European Journal of Communication* 35, no.3, 2020, pp213–29.

¹⁵⁷ [Telegram FAQ](#)

¹⁵⁸ Aleksandra Urman and Stefan Katz, *What They Do in the Shadows: Examining the Far-Right Networks on Telegram*, 2022.

¹⁵⁹ [Telegram FAQ](#)

¹⁶⁰ Richard Rogers, *Deplatforming: Following Extreme Internet Celebrities to Telegram and Alternative Social Media*, 2020.

¹⁶¹ Aleksandra Urman and Stefan Katz, *What They Do in the Shadows: Examining the Far-Right Networks on Telegram*, 2022.

¹⁶² Ioana Literat, Lillian Boxman-Shabtai, and Neta Kligler-Vilenchik, *Protesting the Protest Paradigm: TikTok as a Space for Media Criticism*, *The International Journal of Press/Politics*, 2022.

¹⁶³ Darsana Vijay and Alex Gekker, *Playing Politics: How Sabarimala Played Out on TikTok*, *American Behavioral Scientist* 65, no.5, 2021, pp712–34.

TikTok'ers commentaar op het falen van de mainstream media om de Black Lives Matter-protestbeweging van 2020 accuraat in beeld te brengen.¹⁶⁴ Als “nieuwe openbare arena voor het maatschappelijk debat” kan TikTok een plaats zijn waar jongeren kunnen worden blootgesteld aan andere overtuigingen dan die van henzelf.¹⁶⁵

Er is brede bezorgdheid over de effecten van TikTok op de geestelijke gezondheid van de jonge gebruikers. TikTok-verslaving wordt in verband gebracht met angst en depressie en een verminderde aandachtspanne. Tegelijkertijd benadrukken sommigen het potentieel van TikTok voor de geestelijke gezondheid van jongeren – zo kan het ontstaan van TikTok-trends tijdens de Covid-19 pandemie mensen hebben geholpen zich verbonden te voelen met een gemeenschap in een tijd van sociaal isolement. Ook kan TikToks algoritme het echokamereffect verminderen dat op andere sociale mediaplatformen optreedt, omdat gebruikers allerlei video's te zien krijgen van gebruikers die ze niet volgen. Of TikTok de polarisatie, desinformatie of geestelijke gezondheids crises in een samenleving al dan niet vergroot, is nog niet eenvoudig te zeggen. Ons gebrek aan kennis over het beleid achter het algoritme van TikTok en de psychologische gevolgen van het verslavende karakter ervan rechtvaardigen verder onderzoek en het nauwlettend volgen van de ontwikkelingen van de app.¹⁶⁶

3.2.8. Twitch

Twitch is een livestreamingplatform met hoofdzakelijk videogame-gerelateerde inhoud. Zijn belangrijkste innovatie is dat het real-time tweerichtingsinteractie mogelijk maakt tussen kijkers en makers (live-streamers). Kijkers kunnen via Twitch Chat – dat sinds zijn ontstaan heeft bijgedragen tot het ontstaan en de verspreiding van talloze memes en subculturen – tekstberichten versturen die iedereen die naar een specifieke stream kijkt kan zien. Deze chatfunctie blijkt te werken als een “gateway drug” voor extreemrechtse ideologie; veel van de memes (en, in het verlengde, veel van de cultuur) die op het platform worden gegenereerd hebben een racistische of rechtse ondertoon.¹⁶⁷ Hoewel de gemeenschapsrichtlijnen van Twitch haatzaaien, racisme, enz. officieel verbieden, houden veel makers van inhoud, die verantwoordelijk zijn voor de naleving van de richtlijnen, zich er niet strikt aan.

Het inkomstenmodel van Twitch is gebaseerd op advertenties en abonnementen. In combinatie met het feit dat de makers centraal staan, betekent dat het platform weinig doet aan het versterken van verkeerde informatie. Buiten het aanbevelen van kanalen op de voorpagina – waar zeer weinig gebruikers op vertrouwen om inhoud te identificeren – is de dienst agnostisch over zijn inhoud. Dat neemt niet weg dat de afhankelijkheid van Twitch van advertentie-inkomsten bepaalde winstprikkelers voor het platform creëert, wat het duidelijkst tot uiting komt in het beleid ten aanzien van gokken en “Autonomous sensory meridian response” (ASMR) streams.¹⁶⁸ Veel platformen, waaronder YouTube, verbieden makers die online gokken of openlijk seksuele inhoud promoten, maar Twitch doet dat niet. Extreem populaire streamers worstelen met ernstige gokverslavingen en ontvangen sponsoring van websites als stake.com om de activiteit bij hun kijkers te promoten zonder berisping van de Twitch-moderatie.

¹⁶⁴ Ioana Literat et al., *Protesting the Protest Paradigm: TikTok as a Space for Media Criticism*, 2022.

¹⁶⁵ Juan Carlos Medina Serrano, Orestis Papakyriakopoulos, and Simon Hegelich, *Dancing to the Partisan Beat: A First Analysis of Political Communication on TikTok*, in 12th ACM Conference on Web Science, 2020, pp257–66.

¹⁶⁶ *Concerning Content: TikTok's Effect on Child and Adolescent Mental Health* (psychiatrictimes.com)

¹⁶⁷ *Twitch, Where Far-Right Influencers Feel at Home – The New York Times* (nytimes.com)

¹⁶⁸ *What Is ASMR and Why Are People Watching These Videos?* | Psychology Today

Omdat Twitch gericht is op gaming kunnen obsessieve gebruikers lijden aan gevoelens van eenzaamheid en/of staan ze los van de maatschappij.¹⁶⁹ Porno- en gokgerichte inhoud spelen in op deze zwakheden en voeden verslavingen die de gevoelens van ontgoocheling die zij voelen aantoonbaar verergeren.¹⁷⁰

3.2.9. Twitter

Twitter is een microblogging website die een unieke 'elite'-gebruikersbasis heeft van hoogopgeleide en sociaal geëngageerde mensen. Op het platform zijn veel beroemde of invloedrijke figuren aanwezig, waaronder politici, ondernemers, beroemdheden en journalisten. Daarom halen Twitter-berichten vaak de traditionele media; politici streven hier vaak bewust naar. Onderzoekers merken op dat dit een bijzonder effectieve techniek is voor populistische politici, die zich vaak 'buitengesloten' achten van de reguliere media omdat ze te radicaal zouden zijn, en wier retoriek meestal het soort provocerende of controversiële inhoud bevat die viraal gaat op Twitter. Zo beschuldigt Geert Wilders op zijn Twitter-pagina de mainstream media van een verkeerde voorstelling van zaken en legt de nadruk op de kloof in de Nederlandse samenleving tussen gewone mensen en de corrupte elite.¹⁷¹

Een risico van Twitter is de snelle verspreiding van verkeerde informatie. De kleine omvang van een tweet betekent dat informatie vaak zeer snel en in ongenueanceerde taal wordt gedeeld. Twitter stelt mensen weliswaar in staat om gemakkelijk op de hoogte te blijven van actuele gebeurtenissen, maar zorgt er ook voor dat nepnieuws zich snel kan verspreiden. Zo klaagde de gemeente Bodegraven onlangs Twitter aan nadat drie Twitter-gebruikers geruchten hadden verspreid dat in de stad in de jaren tachtig meerdere kinderen waren misbruikt en vermoord. Deze geruchten liepen zo hoog op dat andere gebruikers doodsb bedreigingen uitten tegen Nederlandse politici.¹⁷² Desinformatie circuleert op Twitter ook via 'bots', valse Twitter-accounts die geprogrammeerd zijn om specifieke inhoud te posten of te interageren met een bepaald doel. Het gebruik van bots kan variëren van kleinschalige operaties, zoals het promoten van het merk van een influencer, tot grootschalige pogingen om de internationale publieke opinie te vormen.¹⁷³

Gedurende een groot deel van zijn bestaan was Twitter berucht slecht in het opsporen en verwijderen van misbruik op het platform, met een moeizaam meldingsproces en slechte automatische detectie.¹⁷⁴ In de afgelopen zeven jaar heeft het platform zijn moderatie-inspanningen opgevoerd en veel accounts geschorst die de gemeenschapsrichtlijnen schonden. Toch is de inhoud steeds vaak provocerend, vooral door de karakterlimiet van een tweet, die aanzet tot het gebruik van pakkende en ongenueanceerde taal. Bovendien moedigt de structuur van het platform reactieve en ruwe reacties op tweets aan. Dit kan onbeschaafde gevechten tussen gebruikers bevorderen, waardoor de polarisatie toeneemt.

¹⁶⁹ Dit geldt niet voor alle personen die genieten van, en zich bezighouden met videospelletjes. Maar het lijkt weinig twijfel dat er een grote groep individuen bestaat die, via platforms als Twitch, een groot deel van hun leven online doorbrengen, losgekoppeld van hun directe omgeving en van de samenlevingen waarin zij leven.

¹⁷⁰ In het geval van OnlyFans-persoonlijkheden is het niet ongewoon – en in veel gevallen het expliciete doel – dat zij hun publiek stimuleren om parasociale relaties met hen te ontwikkelen. Deze relaties staan in de weg van en vervangen "echte" relaties, verergeren eenzaamheid en voeden in veel gevallen neigingen die parallel lopen met de incel-cultuur.

¹⁷¹ Kristof Jacobs, Linn Sandberg, and Niels Spierings, *Twitter and Facebook: Populists' Double-Barreled Gun?*, 2020.

¹⁷² [Bodegraven sleept Twitter voor de rechter om complot-tweets \(nos.nl\)](https://nos.nl)

¹⁷³ [Saudi Twitter campaign targeted U.S. findings about MBS role in Khashoggi killing – The Washington Post](https://www.washingtonpost.com/news/technology/wp/2020/07/29/saudi-twitter-campaign-targeted-u-s-findings-about-mbs-role-in-khashoggi-killing/)

¹⁷⁴ [Saudi Twitter campaign targeted U.S. findings about MBS role in Khashoggi killing – The Washington Post](https://www.washingtonpost.com/news/technology/wp/2020/07/29/saudi-twitter-campaign-targeted-u-s-findings-about-mbs-role-in-khashoggi-killing/)

Elon Musk, die Twitter heeft overgenomen, streeft naar het hanteren van een maximalistische benadering van het vrije woord op het platform en wil alleen inhoud verwijderen die echt illegaal is.¹⁷⁵ Zo is het 'blauwe vinkje' een verdienmodel geworden; Twitteraars kunnen voor 8 dollar per maand een verificatie-vinkje krijgen. Als gevolg doen nepaccounts zich voor als bijvoorbeeld oud-president George W. Bush, tweetende dat hij 'het miste om Irakezen te doden'.¹⁷⁶ Dit voorbeeld laat zien dat de verspreiding van desinformatie op Twitter waarschijnlijk zal toenemen.

3.2.10. WhatsApp

WhatsApp is het populairste berichtenplatform in Nederland met meer dan 12 miljoen gebruikers.¹⁷⁷ Mensen gebruiken WhatsApp niet alleen om te chatten met goede vrienden en familie, maar ook om contact te leggen met hun collega's, burens, medefans van sportteams enz.

Voor sommigen kan de app gevoelens van eenzaamheid helpen verlichten en gevoelens van sociale cohesie vergroten. Maar WhatsApp-chatdynamieken kunnen ook gevoelens van desillusie verergeren. Zo kunnen ze gevoelens van achterdocht en toezicht versterken (bijvoorbeeld in Buurtwachtgroepen) of extreme uitspraken en grappen een plek geven, in de overtuiging dat niemand behalve de beoogde ontvanger(s) ze zou kunnen lezen.¹⁷⁸ Uit gevallen waarin de inhoud van WhatsApp-groep chats is uitgelekt naar een groter publiek (bijvoorbeeld het recente schandaal met de chats van het Forum voor Democratie¹⁷⁹ en bijvoorbeeld de racistische uitlatingen in een chat tussen politieagenten uit Rotterdam¹⁸⁰) blijkt echter dat controversiële of hatelijke berichten voor degenen die het niet eens zijn met dergelijke berichten of ze niet grappig vinden, gevoelens van ontgoocheling kunnen versterken.

WhatsApp-groepen zijn met maximaal 256 deelnemers relatief klein in vergelijking met gemeenschappen op andere sociale media.¹⁸¹ Toch kan communicatie via WhatsApp ontwrichtende acties vergemakkelijken door een laagdrempelige manier te bieden aan groepen om zich 'onder de radar' te organiseren. Veel terroristen hebben WhatsApp gebruikt om te communiceren over aanslagplannen. Dankzij de end-to-end-encryptie zijn hun berichten niet toegankelijk voor het bedrijf of de autoriteiten, tenzij ze worden gemeld door de gebruiker of de groep waarmee ze converseren.¹⁸² Gebruikers kunnen WhatsApp-accounts aanmaken met behulp van 'burner'-telefoons, waardoor ze relatief anoniem blijven.

Belangrijk voor de verspreiding van desinformatie is dat WhatsApp maatregelen heeft genomen om te voorkomen dat virale berichten binnen de app circuleren door de doorstuurfunctie van de applicatie te beperken. Ze doen dit om het primaire doel van de app als een privé-chatservice te behouden, en dus niet een platform voor het delen van inhoud of nieuws.¹⁸³ Aan het begin van de Covid-19-lockdowns in april 2020 voegde WhatsApp

¹⁷⁵ [Twitter reassures advertisers Musk won't make the platform more of a toxic hell-hole than it already is – The Verge](#)

¹⁷⁶ [Verdienmodel Elon Musk op Twitter gekaapt door trollen | BNR Nieuwsradio](#)

¹⁷⁷ [WhatsApp – Statistics & Facts | Statista](#)

¹⁷⁸ [What's up with WhatsApp Neighbourhood Watch? – Leiden Security and Global Affairs Blog](#)

¹⁷⁹ [FVD'er Freek Jansen over racistische apps: 'We zijn veel te gevoelig geworden' | Politiek | AD.nl](#)

¹⁸⁰ [Agenten niet vervolgd voor racistische uitlatingen in Whatsappgroep | RTL Nieuws](#)

¹⁸¹ [WhatsApp says its forwarding limits have cut the spread of viral messages by 70 percent – The Verge](#)

¹⁸² [WhatsApp must be accessible to authorities, says Amber Rudd | Encryption | The Guardian](#)

¹⁸³ [How to prevent the spread of misinformation | WhatsApp Help Center](#)

extra beperkingen toe aan het aantal keren dat een bericht kon worden doorgestuurd om de verspreiding van verkeerde informatie rond Covid-19 te voorkomen en meldde later dat deze nieuwe maatregel het aantal sterk doorgestuurde berichten op WhatsApp met 70% verminderde.¹⁸⁴

3.2.11. YouTube

YouTube is na Google Search de meest bezochte website ter wereld.¹⁸⁵ Het is aantoonbaar het meest gebruiksvriendelijke en responsieve platform voor videohosting en online streaming ter wereld. Dankzij het robuuste systeem voor het delen van advertentie-inkomsten is YouTube waarschijnlijk het enige online platform waarop makers hun brood kunnen verdienen (lees: fulltime werken als YouTubers) zonder afhankelijk te zijn van sponsoring.¹⁸⁶

De belangrijkste bijdrage van YouTube aan de verspreiding van ontgoocheling zit waarschijnlijk in zijn aanbevelingsalgoritme. Deze baseert zich onder meer op de kijkgeschiedenis van gebruikers, de populariteit en prestaties van individuele video's, gebruikersaantallen en gebruikersabonnementen. Omdat de gebruiker – anders dan bij traditionele mediaplatformen als de New York Times of CNN – vrijwel alle aspecten bepaalt van de onderwerpen waarmee hij of zij zich bezighoudt, is het niet ongebruikelijk dat het algoritme bijdraagt aan de vorming van echokamers of reeds bestaande echokamers versterkt.

Het algoritme van YouTube is geoptimaliseerd om gebruikers zo lang mogelijk op het platform te houden (en om dus zoveel mogelijk advertenties te krijgen). Videomakers klagen erover dat video's met sensationele titels (*clickbait*) en miniaturen met 'geschokte' of anderszins emotioneel geladen gezichten als eerste worden aanbevolen.¹⁸⁷ Dit leidt ertoe dat veel makers geneigd zijn sensationele inhoud te maken of op zijn minst dat degenen die dat doen waarschijnlijk meer succes hebben. Het stimuleren van sensatiegerichte inhoud wordt versterkt door de lakse inhoudscontrole van YouTube. Geautomatiseerde systemen verwijderen verschillende soorten inhoud – met name kinderporno – van het platform, maar het bedrijf is traag met het ontwikkelen van een infrastructuur voor moderatie waarmee terroristische inhoud kan worden verwijderd, laat staan onjuiste informatie en haatzaaiende taal. Na de onthoofding van James Foley in 2014 richtte YouTube de Intelligence Desk op, een afdeling die "verontrustende trends opspoorde en van YouTube weghoudt", maar er was uiteindelijk een adverteerdersboycot voor nodig om een infrastructuur voor moderatie op te zetten waarmee ISIS van het platform kon worden verwijderd.¹⁸⁸

Ook op andere controverses werd traag gereageerd. Zo zouden leidinggevendenden van YouTube hebben gezegd dat het bedrijf niet "genoeg beoordelaars" had om de opnames van de schietpartij in Christchurch van het platform te verwijderen in het tempo waarin ze werden geüpload.¹⁸⁹ De voormalige *vice president of engineering* van YouTube, Matthew Mengerink, toonde zich bezorgd dat het YouTube-algoritme had geleid tot "een enorm netwerk" van kanalen met boze Tea Party-aanhangers, aanhangers van de Grote Vervangingstheorie en

¹⁸⁴ [WhatsApp introduces new limit on message forwards to fight spread of misinformation | TechCrunch](#)

¹⁸⁵ [Ranked: The 50 Most Visited Websites in the World \(visualcapitalist.com\)](#)

¹⁸⁶ Dit onderscheidt het aanzienlijk van Tik Tok, Facebook, Instagram en (in mindere mate) Twitch. Deze platforms bieden aanzienlijk minder gedeelde advertentie-inkomsten, waarbij de makers het leeuwendeel van hun inkomsten genereren via brand deals enz.

¹⁸⁷ [How the YouTube Algorithm Works in 2023: The Complete Guide \(hootsuite.com\)](#)

¹⁸⁸ [YouTube's Battle Against ISIS | HuffPost Religion](#)

¹⁸⁹ [What Content Does YouTube Ban? Radical-Right Wing Videos Tough to Curb – Bloomberg](#)

samenzweringstheoretici. Deze inhoudscategorie (intern haatzaaien genoemd) verschilt van gewelddadig extremisme en mag over het algemeen op het platform blijven zonder dat de makers ervan worden afgesneden van reclame-inkomsten. YouTube voert aan, zoals veel grote platformen dat doen, dat de meeste regeringen het niet eens zijn over een definitie van haatzaaien, en dat zelfstandig optreden de vrijheid van meningsuiting zou ondermijnen.

3.2.12. 4Chan, Parler, Gab en andere ongemodereerde fora

De hierboven besproken sociale media hebben bijna allemaal een zekere vorm van moderatie. Er is ook een constellatie van platformen zonder moderatie. Hieronder vallen microblogsites Parler en Gab, en imageboardsites die ‘chans’ worden genoemd – waaronder 8chan (nu 8kun), 4chan, Endchan, Kohlchan, 16chan en Neinchan. Alle chans bevatten het forum /pol, dat staat voor “politiek incorrect”: inderdaad plaatsen voor gebruikers om politiek incorrecte discussies te voeren. Kleinere chans bevatten meestal relatief meer politiek extreme gebruikers, en sommige bestaan alleen op het dark web.¹⁹⁰ In 2019 waren tussen 25.000 en 50.000 van de gebruikers van 4chan – de grootste van de chans – afkomstig van Nederlandse IP-adressen,¹⁹¹ een relatief klein deel van de totale gebruikers van de site, die in 2022 naar schatting in totaal 22 miljoen per maand bedraagt.¹⁹²

Het gebrek aan moderatie betekent dat er een ernstig risico bestaat dat reeds gedesillusioneerde gebruikers op deze platformen radicaliseren. Chans zijn erg onduidelijk over wie hen modereert, en in welke mate.¹⁹³ Op 4chan worden gebruikers alleen gemodereerd als ze expliciet de Amerikaanse wet overtreden (bijvoorbeeld door kinderporno te delen).¹⁹⁴ Het is echter vaak moeilijk om inhoud als “ondubbelzinnig crimineel” te beoordelen, omdat haatdragende taal en bedreigingen vaak als humor en insider-grappen worden verpakt.¹⁹⁵ Extremistische standpunten zijn overvloedig aanwezig op de sites, veelal blank suprematisme, vrouwenhaat en antisemitisme.¹⁹⁶

Deze fora zijn vaak betrokken bij terroristische aanslagen. In 2019 werd de aanslag van Brenton Tarrant in Christchurch in Nieuw-Zeeland voorafgegaan door het online plaatsen van een politiek manifest, waarin hij de aanslag aankondigde en gebruikers aanmoedigde om van hem een meme te maken om ideologische propaganda te verspreiden en verdere actie te inspireren.¹⁹⁷ Tarrant maakte veel verwijzingen naar games en grappen terwijl hij de schietpartij livestreamde op Facebook, waarbij hij volledig in het imageboard-taalje sprak, bijna alsof hij een post maakte.¹⁹⁸ Zijn aanval inspireerde een golf van gewelddadige actie van blanke supremacisten. In de maanden na zijn aanslag waren de daders van massale schietpartijen in Poway, Californië (27 april 2019), El-Paso, Californië (3 augustus 2019), Baerum,

¹⁹⁰ Stephane J. Baele, Lewys Brace, and Travis G. Coan, *Variations on a Theme? Comparing 4chan, 8kun, and Other Chans 'Far-Right' /Pol' Boards*, *Perspectives on Terrorism* 15, no.1, 2021, pp65–80.

¹⁹¹ [Hoe actief zijn Nederlanders op extreemrechtse fora? | Hart van Nederland](#)

¹⁹² [FAQ – 4chan \(4channel.org\)](#)

¹⁹³ [Absolutely everything you need to know to understand 4chan, the Internet's own bogeyman – The Washington Post](#)

¹⁹⁴ [Absolutely everything you need to know to understand 4chan, the Internet's own bogeyman – The Washington Post](#)

¹⁹⁵ Diana Rieger et al., *Assessing the Extent and Types of Hate Speech in Fringe Communities: A Case Study of Alt-Right Communities on 8chan, 4chan, and Reddit*, *Social Media + Society* 7, no.4, 2021.

¹⁹⁶ Cathrine Thorleifsson, *From Cyberfascism to Terrorism: On 4chan/Pol/ Culture and the Transnational Production of Memetic Violence*, in *Nations and Nationalism* 28, no. 1, 2022, pp286–301.

¹⁹⁷ Cathrine Thorleifsson, *From Cyberfascism to Terrorism*, 2022.

¹⁹⁸ Cathrine Thorleifsson, *From Cyberfascism to Terrorism*, 2022.

Noorwegen (18 augustus 2019) en Halle, Duitsland (9 oktober 2019) allemaal actief in chans en kondigden ze hun aanvallen vooraf online aan. Daarnaast plaatsten de meeste daders vooraf blank-supremacistische manifesten.¹⁹⁹ Hoewel er nog geen aanslagen in Nederland expliciet in verband zijn gebracht met chans, is dit wel een gevaar. Nederlandse gebruikers op chans bespraken de trambeschieting van 2019 in Utrecht met opmerkingen als “Alsjeblieft tien doden, we hebben een terroristische aanslag nodig.”²⁰⁰

De microblogplatformen Parler en Gab, die doorgaans minder ideologisch radicaal zijn dan de chans, zijn ook betrokken geweest bij ernstige misdrijven. Robert Gregory Bowers, de dader van de schietpartij in de synagoge van Pittsburgh in 2018 postte op Gab “Ik ga naar binnen” voordat hij op weg ging om de misdaad te plegen.²⁰¹ Daarnaast waren Parler en Gab beide betrokken bij de Capitol Riots op 6 januari 2020 in Washington D.C., waarbij gebruikers op de platformen communiceerden over hoe ze de politie moesten ontwijken en welk gereedschap ze moesten gebruiken om vergrendelde deuren open te wrikken.²⁰² Ondanks hun overeenkomsten met de chans in het omarmen van ongemodereerde ‘vrije’ meningsuiting, hebben Parler en Gab een iets ander publiek. Ze bestaan namelijk voornamelijk uit Amerikaanse conservatieven, waarbij Gab expliciet verklaart christelijke waarden te promoten. Door het Amerikaanse karakter van deze platformen lijken Parler en Gab niet zo’n grote bedreiging voor de Nederlandse samenleving te vormen als de chans, die meer internationaal en extremistisch zijn.

3.3. Conclusie

De sociale media maken het relatief eenvoudig om protest- of anti-establishmentgroepen samen te brengen en te organiseren; brede steun voor hun ideeën te mobiliseren; een proces van radicalisering aan te jagen; en de middelen te verwerven om de radicale ideeën in gewelddadige actie om te zetten. Dit is geen volledige cesuur met het verleden: eigentijdse media hebben altijd een dergelijke mobiliserende rol gespeeld. Maar de eenvoud van gebruik, snelheid, massaliteit en internationaliteit van de nieuwe media vormen wel degelijk een *game changer*.

De effecten van sociale media op de desillusie van de middenklasse verschillen per platform, maar er zijn trends waarneembaar gekoppeld aan bepaalde platformkenmerken. Tabel 8 geeft een overzicht van de kenmerken per platform.

¹⁹⁹ Cathrine Thorleifsson, *From Cyberfascism to Terrorism*, 2022.

²⁰⁰ ‘Alsjeblieft tien doden, we hebben een terroristische aanslag nodig’: hoe gebruikers van extreemrechtse fora reageerden op de aanslag in Utrecht (volkskrant.nl)

²⁰¹ ‘Screw the optics, I’m going in’: Alleged synagogue shooter posts on social media moments before massacre – ABC News

²⁰² Gab: Everything you need to know about the fast-growing, controversial social network | CNN Business

Tabel 8: overzicht platformen en hun relevante kenmerken

Platform	Actieve gebruikers/ maand	Platform- structuur	Type inhoud	Versterking inhoud	Moderatie	Demografie gebruikers
Discord	140 mln	user-genetwerkt	tekst, foto, video, files, links	geen	handmatig (community georganiseerd)	leeftijd: gemiddeld 20 jaar oud gender: meerderheid man (65%) overig: populair bij gamers
Facebook	2930 mln	semi user-genetwerkt	tekst, foto, video, files, links	user-curated & algoritmisches	gecentraliseerd & community georganiseerd	leeftijd: grootste groep 25-34, gebruik onder jongeren neemt af gender: ca. gelijk
Instagram	2000 mln	semi user-genetwerkt	foto, video	user-curated & algoritmisches	gecentraliseerd (met optie voor user-meldingen)	leeftijd: meeste gebruikers 18-34 gender: ca. gelijk
Reddit	1100 mln	open	tekst, foto, video, links	user-curated	gecentraliseerd & community georganiseerd	leeftijd: grootste groep 18-29 gender: meerderheid man (64%) overig: meesten hebben/ werken aan opleiding na middel- bare school
Snapchat	347 mln	semi user-genetwerkt	foto, video	user-curated	gecentraliseerd & community georganiseerd	leeftijd: grootste groep 18-24 gender: ca. gelijk
Telegram	700 mln	user-genetwerkt	tekst, foto, video, gifs, stickers, files, links	geen	community georganiseerd	leeftijd: grootste groep <24 (33%), daarna 25-34 (31%) gender: kleine meerderheid man
TikTok	1400 mln	open	video	algoritmisches	gecentraliseerd (met optie voor user-meldingen)	leeftijd: grootste groep 20-29 (35%), daarna 10-19 (28%) gender: meerderheid vrouw (57%)
Twitch	140 mln	open	video	user-curated	gecentraliseerd & community georganiseerd	leeftijd: grootste groep 14-24 (41%), daarna 25-35 (32%) gender: meerderheid man (65%)
Twitter	330 mln	open	tekst, foto, video, links	user-curated & algoritmisches	gecentraliseerd (met optie voor user-meldingen)	leeftijd: grootste groep 25-34 (39%) gender: ca. gelijk
WhatsApp	2000 mln	user-genetwerkt	tekst, foto, video, gifs, stickers, files, links	geen	community georganiseerd	leeftijd: in de vs is de grootste groep 18-34 (31%) gender: ca. gelijk
YouTube	2600 mln	open	user-curated & algoritmisches	algoritmisches	gecentraliseerd (met optie voor user-meldingen)	leeftijd: grootste groep 15-35 gender: meerderheid man
4chan	27 mln	open	tekst, foto, video, links	user-curated	gecentraliseerd- maar zeer beperkte moderatie	leeftijd: onbekend gender: meerderheid man

Echokamers, het principe dat iemands eigen ideeën bevestigd worden als hij zich enkel omringt door mensen die op dezelfde manier denken als hij, worden het meest gefaciliteerd door platformen met een gebruikersnetwerk, zoals Facebook, WhatsApp, Twitter en Telegram. Op deze platformen communiceren mensen vooral met degenen die ze al in het 'echte leven' kennen, of met mensen uit hun sociale kring. Aangezien mensen de neiging hebben zich te omringen met gelijkgestemden, is het minder waarschijnlijk dat zij in aanraking komen met politieke overtuigingen of waarden die sterk afwijken van die van henzelf. Op platformen waar de versterking van inhoud algoritmisch wordt bepaald, zoals TikTok of YouTube, is er het risico dat mensen ten onrechte geloven dat ze zich niet in een echokamer bevinden. Omdat ze de inhoud die ze bekijken niet actief selecteren, zouden ze namelijk kunnen denken dat ze worden blootgesteld aan een evenwichtig beeld van de samenleving, terwijl het algoritme hen feitelijk dat toont wat aansluit bij hun wereldbeeld.

De mobilisatie van deelnemers aan opruiende acties wordt gefaciliteerd door platformen waar het open karakter het mogelijk maakt dat evenementen, acties of bewegingen viraal gaan. Grootschalige sociale mobilisatie is bijvoorbeeld mogelijk via Twitter of via publieke Facebook-evenementen. Ook platformen zonder gecentraliseerde moderatie ondersteunen opruiende acties. De grootste risico's vormen niet-gemodereerde fora en Telegram, waar gevaarlijke acties kunnen worden georganiseerd of gedeeld, hetzij op individuele basis (bv. een terrorist die zijn aanslag aankondigt op een 'chan'), hetzij in een grotere groep (zoals de Capitoolrelschoppers die coördineerden op Parler en Gab).

De verspreiding van mis- of desinformatie is het grootste risico op open platformen met algoritmische versterking waardoor de inhoud extreem snel viraal kan gaan. Dit is ook een gevaar op grotendeels ongemodereerde platformen (zelfs zonder algoritmische versterking) omdat er daar geen repercussies zijn voor het verspreiden van desinformatie. Ongemodereerde fora en user-networked apps als Telegram of Discord vormen dus een risico. De grootste potentiële verspreider van desinformatie is echter YouTube, omdat het alle genoemde kenmerken heeft – de inhoud is open, wordt algoritmisch versterkt en is grotendeels ongemodereerd voor desinformatie.

Het gevaar bestaat dat sociale media de ontgoocheling in de hand werken door de geestelijke gezondheid van de gebruikers negatief te beïnvloeden. Dit is met name het geval wanneer een platform zich richt op (ideale en/of onhaalbare) levensstijlen middels afbeeldingen en video. Hoe verslavender een app, hoe groter de kans dat hij de aanleg voor geestelijke gezondheidsproblemen of isolationisme verergert. De platformen met het grootste risico op verslechtering van de geestelijke gezondheid zijn Instagram, Facebook en mogelijk TikTok, hoewel voor dat laatste platform meer onderzoek nodig is.

Het is belangrijk dat de groei van platformen in Nederland wordt bijgehouden. Facebook en Snapchat kunnen de komende jaren minder relevant worden, terwijl TikTok zijn publiek waarschijnlijk zal blijven uitbreiden. Een ernstig risico voor de desillusie van de Nederlandse middenklasse en de veiligheid van de samenleving zou zich voordoen als de Nederlandse gebruikersbasis van ongemodereerde fora als 4chan en 8kun groeit, of als er een Nederlandstalige 'chan' ontstaat. Daarnaast kan de gamecultuur dienen als een potentiële toegangspoort tot vormen van desillusie van de middenklasse, zoals blijkt uit de invloeden van Discord en Twitch.

Daarbij moet bedacht worden dat, hoewel onmiskenbaar een centraal onderdeel van het probleem, sociale media tegelijkertijd ook onderdeel van de oplossing kunnen zijn. Sociale media beïnvloeden verschillende mensen op verschillende manieren. Sommigen hebben

het gevoel dat sociale media hen isoleren van de samenleving, terwijl anderen een zorgvolle onlinegemeenschap vinden. De effecten verschillen ook per platform. Sommige platformen voeden echokamers, terwijl andere de sociale contacten van mensen verbreden en diversifiëren. Daarom is het belangrijk dat de kenmerken van elk individueel platform en individuele psychologische verschillen altijd worden benadrukt wanneer wordt nagedacht over praktische antwoorden op de impact van sociale media op de ontgoocheling van de middenklasse.

Ook bieden de sociale media onderzoeksmogelijkheden voor het meten en volgen van desillusie in de Nederlandse middenklasse. Met name open platformen met voornamelijk tekstuele inhoud – in het bijzonder Reddit, Twitter en niet-gemodereerde fora – vormen laaghangend fruit voor data-analyse. De aanwezigheid en ernst van online-echokamers kan aan het licht worden gebracht door sociale netwerkanalyse. Ondertussen kunnen gevoelens van woede of hopeloosheid in de samenleving worden onderzocht via sentimentanalyse en andere toepassingen van *natural language processing*. Naast deze datagedreven sociaal-wetenschappelijke methoden zouden ook kwalitatieve methoden zoals discoursanalyse licht kunnen werpen op de sentimenten en onderwerpen die ten grondslag liggen aan de ontgoocheling van de middenklasse. De beperking is wellicht dat het moeilijk of onmogelijk is de sociale klasse van de bestudeerde gebruikers te bevestigen.

4. Buitenlandse beïnvloeding

In de huidige, sterk verbonden wereld en in een open samenleving als de onze, is het een gegeven dat informatie en opvattingen van over de grenzen de beeld- en meningsvorming in de Nederlandse online gemeenschappen voeden. Videogames, online werelden en de creatieve economie zijn door inlichtingendiensten expliciet aangemerkt als vruchtbare locaties voor online beïnvloeding.²⁰³

Ook in het proces van maatschappelijke ontgoocheling zullen buitenlandse invloeden een factor van betekenis spelen. Hieronder wordt onderscheid gemaakt tussen twee vormen van buitenlandse beïnvloeding. De eerste vorm betreft een proces van onderaf, veelal op individueel niveau. Gevoelens van onvrede en wantrouwen verspreiden zich via kruisbestuiving en kopieergedrag onder gebruikers van de internationale sociale mediaplatformen. Dit is een grotendeels ongecontroleerd proces. De algoritmen van de online platformen die het aanbod van nieuwe informatie bepalen op basis van persoonsprofielen hebben ongetwijfeld een sturende rol, maar er is geen sprake van een georganiseerde beïnvloedingscampagne. Dit is juist wél het geval in de tweede vorm. Het gaat daarbij om de actieve manipulatie van bepaalde (midden)groepen via onlinecampagnes die onvrede met en wantrouwen in de overheid voeden, vormgegeven door buitenlandse actoren die daarmee politiek doeleinden nastreven.

4.1. Internationale kruisbestuiving

Buitenlandse online invloed op de desillusie van de Nederlandse middenklasse kan niet-actief, dat wil zeggen niet-gericht, plaatsvinden. Uitingen van desillusie worden vaak gedeeld op sociale media, zoals populistische tweets of foto's en video's van een protestbeweging. Door de aard van sociale media kunnen de retoriek en de gevoelens van ontgoocheling zich razendsnel internationaal verspreiden. Dit komt doordat sociale media alomtegenwoordig zijn, met miljoenen mensen die onmiddellijk en gelijktijdig toegang hebben, waardoor snelle verspreiding van verkeerde informatie mogelijk is en moeilijk te corrigeren als ze eenmaal op het internet staat.

Een voorbeeld van dergelijke kruisbestuiving van ontgoocheling is de retoriek van isolationisme in de Amerikaanse en Britse politiek. In 2016 leek deze retoriek zich in dezelfde periode snel te verspreiden in de VS en het VK, waarschijnlijk doordat dergelijke taal in die tijd het primaat had op Twitter en andere sociale mediaplatformen. Dit resulteerde in de verkiezing van Donald Trump in 2016 en de Brexit-stemming kort daarna.²⁰⁴ Natuurlijk werd de verspreiding van de isolationistische politieke ideologie ook gedreven door andere economische en

²⁰³ [World of Spycraft: NSA and CIA Spied in Online Games — ProPublica](#)

²⁰⁴ Frederick Ahen, *Futures of New Post-Truth: New Research Frontiers on Disturbingly Fascinating Pathologies Affecting Information Dissemination and Knowledge Production*, Foresight 21, no.5, 2019, pp563–81.

politieke factoren in deze samenlevingen, maar het is waarschijnlijk dat de Amerikaanse en Britse ontgoocheling elkaar in de online sfeer versterkten.

Een recenter voorbeeld van kruisbestuiving is de gelijkenis van wereldwijde protesten tijdens de pandemie. In het late voorjaar en de zomer van 2020 waren er protesten in Spaanse steden, gekoppeld aan massale lockdown-protesten in het Verenigd Koninkrijk, Italië en Berlijn. Veel van deze protesten werden zowel online georganiseerd als op grote schaal gedeeld, waardoor een internationaal publiek werd bereikt. Deze protesten leken niet alleen qua tactiek op elkaar, maar ook qua retoriek. Van Europa tot Noord-Amerika was er een gemeenschappelijk gevoel onder de protesten dat de afsluitingsmaatregelen “een manifestatie waren van een samenzwering die was uitgevaardigd door staatsambtenaren, fraudeleuze ‘deskundigen’, waaronder virologen en epidemiologen, farmaceutische multinationals en radicaal linkse groeperingen ten koste van gewone mensen.”²⁰⁵ Dergelijke standpunten zijn grotendeels afkomstig uit de sociale mediasfeer, zoals blijkt uit de eerdere discussies over hoe samenzweringen en desinformatie zich op platformen verspreiden.

Grote recente trends in internationale bewegingen waren onder meer de Black Lives Matter-protesten en de wijdverbreide trend in Noord-Amerika en Europa om standbeelden omver te werpen die een gemeenschappelijke ‘vijand’ symboliseerden, zoals standbeelden van kolonistoren als Christoffel Columbus.²⁰⁶ Dergelijke internationale bewegingen werden grotendeels verspreid en aangemoedigd via de sociale media. Zo kon ontgoocheling in één land snel escaleren tot internationale uitingen van ontgoocheling.

4.2. Actieve manipulatie

Met de terugkeer van de geopolitieke competitie tussen de grootmachten uiten staten hun rivaliteit via hybride bedreigingen of operaties in de grijze zone, zoals online beïnvloedingscampagnes. Dit is een relatief nieuw fenomeen dat een groot potentieel gevaar vormt voor het aanwakkeren van gevoelens van ontgoocheling in de Nederlandse middenklasse. Buitenlandse actoren kunnen democratische processen ondermijnen door de mechanismen van actieve drijfveren (zie §2.4.5) uit te buiten om structurele factoren van desillusie te versterken. Actieve online manipulatie van ontgoocheling betreft het doelbewust creëren, versterken en/of overstemmen van bepaalde verhalen door buitenlandse partijen.²⁰⁷

Facebook en Twitter lijken de belangrijkste platformen te zijn voor dergelijke campagnes. De open platformstructuur van Twitter maakt het geschikt voor de snelle verspreiding van (des)informatie, en zijn algoritme is relatief eenvoudig te manipuleren om bepaalde inhoud te versterken. De enorme gebruikersbasis, de diverse functies (pagina's, groepen, enz.) en de microgerichte advertentiefuncties waardoor slechts één specifiek segment van de samenleving wordt bereikt, maken van Facebook het dominante platform voor digitale beïnvloedingscampagnes.²⁰⁸ Facebook en Twitter hebben beiden bevestigd dat vanaf 2019 buitenlandse

²⁰⁵ Paolo Gerbaudo, *The Pandemic Crowd: Protest in the Time of Covid-19*, *Journal of International Affairs* 73, no.2, 2020, pp61–76.

²⁰⁶ Paolo Gerbaudo, *The Pandemic Crowd: Protest in the Time of Covid-19*, *Journal of International Affairs* 73, no.2, 2020, pp61–76.

²⁰⁷ Samantha Bradshaw and Philip Howard, *The Global Disinformation Order: 2019 Global Inventory of Organised Social Media Manipulation*, 2019.

²⁰⁸ Robert Gorwa and Douglas Guilbeault, *Unpacking the Social Media Bot: A Typology to Guide Research and Policy*, *Policy & Internet* 12, no. 2, 2020.

beïnvloedingsoperaties plaatsvonden op hun platformen, afkomstig uit China, India, Iran, Pakistan, Rusland, Saoedi-Arabië en Venezuela.²⁰⁹ Dit is slechts een beperkt en verouderd beeld, en waarschijnlijk zijn vandaag veel meer staten en platformen betrokken bij online actieve manipulatie.²¹⁰

Russische beïnvloedingscampagnes

Hoewel de informatie uit open bronnen beperkt is vanwege het clandestiene karakter van buitenlandse beïnvloedingscampagnes, hebben we wel een algemeen beeld welke landen en platformen betrokken zijn. Rusland is ongetwijfeld een van de actiefste actoren in het beïnvloeden van het publieke discours in andere landen; en is hier zelfs vrij open over. Zo gaf Putins bondgenoot en oprichter van de Wagner-groep Yevgeny Prigozhin recent niet alleen inmenging in eerdere Amerikaanse verkiezingen toe, maar gaf tevens aan dat die inmenging zal doorgaan.²¹¹ Het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken melde in september 2022 dat Rusland sinds 2014 meer dan 300 miljoen dollar heeft uitgegeven om in het geheim politici in zeker 24 landen te beïnvloeden. En dit was slechts "het topje van de ijsberg".²¹²

In mei 2022 deelde de Britse overheid een onderzoek dat aantoonde hoe het Kremlin een trollenfabriek gebruikt om leugens te verspreiden op sociale media en in commentaarsecties van populaire websites.²¹³ Dat Nederland ook doelwit is toonde een onderzoek van de NRC uit 2018 aan.²¹⁴ Ook de AIVD ziet in Nederland pogingen van Russische inmenging: "Zo is er sprake van voortdurende (online) beïnvloedingsactiviteiten op sociale media vanuit Rusland, waarbij de beïnvloeding van de beeldvorming ten aanzien van de toedracht van de ramp met vlucht MH17 een grote rol speelt."²¹⁵

Online manipulatiecampagnes worden uitgevoerd door menselijke manipulators ('trollen'; of in groepen: 'trollenfabrieken' of 'trollenlegers') te betalen, menselijke curatie te combineren met geautomatiseerde elementen, en/of door 'bots' te gebruiken.²¹⁶ Bots zijn in wezen geautomatiseerde accounts die worden aangestuurd door software die hen programmeert om massaal acties te ondernemen, zoals reageren op bepaalde berichten of variaties van een soortgelijk bericht plaatsen.²¹⁷ Botaccounts kunnen (massaal) speciaal worden aangemaakt,

²⁰⁹ Samantha Bradshaw and Philip Howard, *The Global Disinformation Order*, 2019.

²¹⁰ Samantha Bradshaw and Philip Howard, *The Global Disinformation Order*, 2019.

²¹¹ [Putin ally Yevgeny Prigozhin admits interfering in US elections | Russia | The Guardian](#)

²¹² [U.S. warns that Russia will step up covert political influence to undermine sanctions | Reuters](#)

²¹³ [UK exposes sick Russian troll factory plaguing social media with Kremlin propaganda – GOV.UK \(www.gov.uk\)](#)

²¹⁴ ['Russische internettrollen waren ook in Nederland actief' \(nos.nl\)](#)

²¹⁵ [Spionage en ongewenste buitenlandse inmenging | Jaarverslagen | AIVD](#)

²¹⁶ Samantha Bradshaw and Philip Howard, *The Global Disinformation Order*, 2019.

²¹⁷ Robert Gorwa and Douglas Guilbeault, *Unpacking the Social Media Bot: A Typology to Guide Research and Policy*, Policy & Internet 12, no. 2, 2020, pp225–48.

of kunnen echte accounts zijn die werden gehackt en/of verkocht om als bots te worden ingezet. Trollen plaatsen bijvoorbeeld bepaalde commentaren en vervolgens worden bots gebruikt om massaal op deze berichten te reageren of ze te delen, waardoor deze berichten in het algoritme van het sociale mediaplatform worden verhoogd en dus meer echte gebruikers aan deze berichten worden blootgesteld, die dan aannemen dat de berichten echt zijn. De identiteit van de trollen die deelnemen aan online beïnvloedingscampagnes is onduidelijk, maar er wordt aangenomen dat het doorgaans gaat om onafhankelijke contractanten die worden betaald per opmerking of interactie. Studies suggereren dat het, in het geval van China, soms reguliere overheidsmedewerkers zijn die “geacht worden deze commentaren te schrijven als onderdeel van hun officiële taken”.

Er zijn trends waarneembaar in de doelstellingen van buitenlandse beïnvloedingscampagnes op sociale media. Ze kunnen tot doel hebben reeds bestaande maatschappelijke tegenstellingen of ontevredenheid te verdiepen, bepaalde politieke en maatschappelijke standpunten in diskrediet te brengen of te overstemmen en desinformatie te planten of te versterken.²¹⁸ Zo bleek in 2021 dat Saoedi-Arabië een Twitterbotcampagne had bevorderd die het Amerikaanse rapport wilde ondermijnen dat stelde dat de Saoedische kroonprins Mohammed bin Salman de moord op journalist Jamal Khashoggi in 2018 had goedgekeurd.²¹⁹ Duizenden bots twitterden zowel in het Engels als in het Arabisch hun twijfel over het Amerikaanse rapport, om niet alleen de Saoedische, maar ook de internationale publieke opinie te vormen. Uit een studie van de Universiteit van Oxford bleek dat het vergroten van de polarisatie een veel voorkomend doel is van online beïnvloedingscampagnes. 34% van de 70 onderzochte landen had te maken gehad met campagnes die berichten verspreidden “die bedoeld waren om verdeeldheid in de samenleving te zaaien”.²²⁰ Door polarisatie, desinformatie en de verspreiding van pessimistische of haatdragende standpunten te ondersteunen, kunnen actieve manipulatiecampagnes dus de ontgoocheling vergroten in de samenlevingen die zij beïnvloeden.

Actieve buitenlandse beïnvloeding kan ook in stand worden gehouden door de platformen zelf. Verslagen van de *Guardian* en *The Intercept* uit respectievelijk 2019 en 2020 onthulden uitgelekte interne gidsen voor TikTok-moderatoren. De documenten instrueerden de moderatoren om alle video's te censureren waarin onderwerpen worden genoemd die gevoelig liggen voor de Chinese politiek, waaronder uitdrukkelijk “het Plein van de Hemelse Vrede, de Tibetaanse onafhankelijkheid of de verboden religieuze groep Falun Gong”.²²¹ Hoewel het controleren van Westerse visies op de Chinese politiek niet specifiek betrekking heeft op de ontgoocheling van de middenklasse, suggereren deze documenten wel dat een platform als TikTok niet politiek neutraal is. Dit doet de alarmbel luiden dat er een risico bestaat voor andere door het platform gesteunde buitenlandse beïnvloedingscampagnes met betrekking tot polarisatie of gevaarlijke desinformatie. Gezien de enorme groei van TikTok in het Westen, is het belangrijk om het platform in de gaten te houden als een potentieel instrument voor China om gevoelens van ontgoocheling en de publieke opinie in het buitenland actief te manipuleren. China is sowieso steeds actiever geworden in het verspreiden van desinformatie in het buitenland, te beginnen met een campagne rond de protesten in Hongkong in 2019 om demonstranten af te schilderen als impopulaire gewelddadige radicalen.²²²

²¹⁸ Robert Gorwa and Douglas Guilbeault, *Unpacking the Social Media Bot: A Typology to Guide Research and Policy*, 2020.

²¹⁹ The Washington Post on Twitter: “When U.S. blamed Saudi crown prince for role in Khashoggi killing, fake Twitter accounts went to war <https://t.co/3XYRWWXNTP>” / Twitter

²²⁰ Samantha Bradshaw and Philip Howard, *The Global Disinformation Order*, 2019.

²²¹ Revealed: how TikTok censors videos that do not please Beijing | TikTok | The Guardian

²²² Samantha Bradshaw and Philip Howard, *The Global Disinformation Order*, 2019.

5. Nederland *quo vadis?*

5.1. Revolutionaire golven

Is ons land ontvankelijk voor massale protesten en radicale, mogelijk gewelddadige, actie? In zijn boek *De nieuwe revolutionaire golf* stelt Rob de Wijk dat de huidige tijd duidelijke overeenkomsten heeft met de periode rond 1848, een jaar van opstanden, protesten en revoluties. Net als toen hebben velen nu het gevoel dat hun leiders de controle over de gebeurtenissen aan het verliezen zijn en dat zij hen niet kunnen beschermen tegen de grote veranderingen in de wereld. Anderen denken, net als toen, dat langgekoesterde politieke veranderingen eindelijk kunnen worden gerealiseerd. De Wijks aanname is “dat ook nu weer sprake is van een revolutionaire golf die wederom een internationale oorzaak heeft. Daarom is het ook onjuist om de oorzaak van bijvoorbeeld opkomend populisme, nationalisme en protectionisme te verklaren door binnenlandse factoren.”²²³ Het belang van de internationale dimensie onderschrijven we. Vandaar dat in hoofdstuk 2 de binnenlandse situatie wordt gespiegeld aan buitenlandse voorbeelden; in hoofdstuk 3 wordt ingegaan op sociale mediaplatformen die allemaal een internationale oorsprong en bereik hebben; en in hoofdstuk 4 expliciet de buitenlandse invloeden op het Nederlandse ‘revolutionaire’ discours worden belicht.

De hier gesignaleerde ontwikkelingen passen in De Wijks conclusie dat “het sociale contract tussen leiders en bevolking is beschadigd door de wijze waarop de leiders reageerden op de economische crisis, de vluchtelingencrisis en het terrorisme. Het gevolg was opkomend nationalisme, protectionisme en xenofobie.” De Wijk beroept zich op Francis Fukuyama die in zijn *The Origins of Political Order* stelde dat politieke systemen en instituties falen als ze zich niet aan de gewijzigde omstandigheden kunnen aanpassen.²²⁴ Hij stelt dat dit, net als in 1848, ook nu het geval lijkt te zijn: “De stap naar grootschalig geweld is echter denkbaar omdat de afgelopen honderdvijftig jaar hebben aangetoond dat in tijden van tegenspoed de liberale waarden, zoals rede en het streven naar harmonie, onder druk komen te staan en dat nationalisme en antiliberaal waarden opkomen. Hier lijkt de geschiedenis zich te herhalen.”

Vijf jaar na het verschijnen van *De nieuwe revolutionaire golf* is de ‘revolutie’ niet aangebroken en is de polarisatie in de samenleving niet omgeslagen in structureel grootschalig geweld. Betekent dit dat het allemaal wel meevalt? Niet noodzakelijk. Er is eerder sprake van sluipende processen dan van een ‘big bang’-scenario. De fragmentatie en polarisatie in de politiek is verder toegenomen.²²⁵ De bestuurbaarheid van ons land staat verder onder druk en de afstand tussen burgers en overheid lijkt nog te zijn vergroot.²²⁶ Deze afstand uit

²²³ Rob de Wijk, *De nieuwe revolutionaire golf. Waarom burgers zich van hun leiders afkeren en hoe het verder moet*, 2016, Voorwoord.

²²⁴ Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order*, 2011, p7.

²²⁵ 593 eenmansfracties: de fragmentatie in de lokale politiek is verder toegenomen – NRC: Grote zorgen in de Tweede Kamer over complottheorieën Baudet (nos.nl)

²²⁶ Judith ten Berg en Yolanda Schothorst, *Burgers over representatie en niet-stemmen*.

zich voornamelijk in het gevoel onder burgers dat politici niet luisteren en niet weten wat er speelt, waardoor ze zich niet vertegenwoordigd voelen.²²⁷ Verder is in de afgelopen jaren wel degelijk sprake van een toename van gewelddadige protesten.²²⁸ Volgens de *Global Peace Index* zijn demonstraties, stakingen en rellen tussen 2011 en 2019 met 244% toegenomen.²²⁹ Voorbeelden in Nederland zijn de heftige anti-lockdown-protesten in januari 2021.²³⁰ Tenslotte is “het sociale contract tussen leiders en bevolking” niet wezenlijk vernieuwd om de toekomstbestendigheid ervan in het licht van de grote vraagstukken van deze tijd te versterken. Er wordt nog te weinig met burgerperspectieven rekening gehouden wat het huidige sociale contract ondermijnt. De burgerperspectieven die wel worden meegenomen zijn vaak te eenzijdig waardoor een wezenlijk deel van de bevolking ondergerepresenteerd wordt.²³¹ Dit is funest voor de mate waarin men in staat is huidige maar ook toekomstige vraagstukken aan te pakken.

Overigens hadden de meeste daadwerkelijke ‘revolutionaire golven’ een relatief beperkte directe impact. Ze leidden vaak wel tot onlusten en geweld, maar niet tot daadwerkelijke omwentelingen waardoor het hele politieke systeem, inclusief de politieke elite, werd weggevaagd. Of en hoe het de komende tijd ‘fout’ kan gaan is onvoorspelbaar en verschilt van land tot land. In het gunstigste geval nemen de anti-overheidsprotesten af, verliezen radicale stromingen terrein, komt het vertrouwen terug. In het slechtste geval gaat de levensstandaard voor velen naar beneden, nemen gevoelens van onveiligheid en onvrede toe, onttaarden protesten in politiek gemotiveerd geweld, komen radicale politici aan de macht en worden groepen binnen de maatschappij tegen elkaar opgezet en worden de huidige democratische en rechtsstatelijke normen en instituties direct bedreigd.

5.2. Negatieve scenario's

Als de gesignaleerde zorgwekkende ontwikkelingen in negatieve zin worden doorgetrokken, wat staat ons dan nog te wachten? Hieronder drie negatieve scenario's die voortbouwen op de driedeling die in §2.5 is gehanteerd tussen proteststemmen, afhaakgedrag en radicalisering in ideeën en actie. Niet als voorspelling, maar als illustratie van wat realistisch mogelijk is. Doel is tot nadenken uit te nodigen over de vragen (1) hoe kan worden voorkomen dat dergelijke scenario's werkelijkheid worden; en (2) hoe kan worden voorbereid op wat te doen als ze onverhoopt toch in enigerlei vorm optreden.

We gaan in de scenario's niet uit van een massale opstand van de middenklasse. Daarvoor is, zoals in §2.1 betoogd, de middenklasse te heterogeen. Wat wél goed denkbaar is, en in de scenario's uitgewerkt, zijn manifestaties van sterke polarisatie tussen bepaalde (midden) groepen. Belangentegenstellingen en meningsverschillen worden versterkt door een polariserende dynamiek die in belangrijke mate zijn oorsprong vindt in de werking van sociale media, en bewust wordt aangewakkerd door radicale influencers en agitatoren. Eerder ‘*bad case*’ dan ‘*worst case*’ scenario's dus, in gedachte houdend dat Nederland geen land van grote revoluties is.

²²⁷ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven Bericht 1 2022*.

²²⁸ *Global Protest Tracker* – Carnegie Endowment for International Peace

²²⁹ *The Global Peace Index 2021 Reveals a Year of Civil Unrest* (visionofhumanity.org)

²³⁰ <https://www.om.nl/onderwerpen/avondklokrellen>

²³¹ Kim Putters, *De menselijke staat*, mei 2022.

Het eerste scenario beschrijft hoe massale proteststemmen op de politieke flanken leiden tot een politieke impasse en een hoge mate van onbestuurbaarheid van ons land. Gebrek aan politiek vertrouwen en politiek scepticisme zijn de belangrijkste factoren in het ontstaan van dit scenario. In het tweede scenario leidt massaal afhaakgedrag tot gebrek aan politieke representatie van de meerderheid van de Nederlanders. De actieve factoren van persoonlijke en politieke invloeden spelen hier een grote rol; populistische leiders etaleren de eigen partij als de enige oplossing en zetten mensen tegen elkaar op. Door gebrek aan vertrouwen in de overheid en toenemende politieke ongelijkheid raken ook andere publieke en maatschappelijke instellingen hun legitimiteit kwijt. In het derde scenario leidt thematische radicalisering tot gewelddadige protesten en acties. Activisten gaan voor eigen rechter spelen en nemen geweld in eigen hand: de rechtsstaat wankelt. Het ontstaan van dit zwarte scenario lijkt het meest realistisch tegen de achtergrond van een economische, politieke en/of sociale crisis of de samenkomst van meerdere crises tegelijkertijd.

5.2.1. Scenario 1: beweging naar de politieke flanken

Tabel 6 toont de groei van het aantal buitenstaanderpartijen en hun gecombineerde achterban. In dit scenario vormen deze partijen inmiddels een meerderheid in het parlement, zoals reeds in recente Italiaanse verkiezingen is gebeurd. Wat dan? Twee varianten worden verkend.

In de eerste variant is er sprake van politieke impasse. Gevestigde partijen willen op principiële gronden (*cordon sanitaire*) of om praktische redenen ('wonden likken') geen regeringsverantwoordelijkheid nemen. Buitenstaanderpartijen vinden elkaar niet of zijn überhaupt niet bereid te regeren. Als gevolg worden er instabiele of wankele regeringen gevormd die het slechts kort volhouden. Een vicieuze cirkel van telkens nieuwe verkiezingen dreigt (zie het Bulgaarse voorbeeld waar in 2021 drie verkiezingen nodig waren in één jaar). Maatschappelijke en politieke vraagstukken blijven onbehandeld waardoor thematische tegenstellingen in de samenleving steeds pregnanter worden. Deze politieke impasse resulteert in een gebrek aan vertrouwen in de overheid (§2.4.1) en een groeiend politiek scepticisme (§2.4.3). Vervolgens zullen de uitvoerende en de wetgevende macht van de *trias politica* niet meer optimaal functioneren. De instabiliteit die regerende protestpartijen creëren brengt in deze variant een proces van democratisch verval op gang.

De tweede variant is dat er een regeringscoalitie ontstaat van gevestigde en buitenstaanderpartijen op de (in de Nederlandse verhoudingen) extreme 'linker'- of, waarschijnlijker, 'rechter'-flank. Dit is mogelijk door het electorale gewicht van de betrokken buitenstaanderpartijen én doordat als antwoord op een groeiend aantal proteststemmen gevestigde partijen zich hebben aangepast aan het stemgedrag van de kiezer.²³² Zo'n flankregering gaat aan de slag met het hervormen van de democratische en rechtstatelijke normen en instituties volgens de eigen 'extremistische' ideologie, vergelijkbaar met wat in de afgelopen jaren in landen als Hongarije en Polen is gebeurd. Nog evidentier dan in de eerste variant ontstaat er een dynamiek waarin maatschappelijke en politieke thema's verstrengeld raken en leiden tot een scheiding tussen nauwelijks overlappende flanken, zoals de schier onoverbrugbare kloof die in de VS is ontstaan tussen Democraten en Republikeinen op vrijwel alle grote maatschappelijke thema's. Als gevolg gaat de variëteit waar het Nederlandse politieke systeem voor staat verloren. Het systeem polariseert en de nuance verdwijnt. De keuzemogelijkheden

²³² Denk bijvoorbeeld aan het fenomeen 'flinks' (flink én links) waarbij Nederlandse linkse partijen zich streng opstellen op traditionele rechtse thema's zoals migratie.

van de kiezer wordt sterk beperkt: politieke keuzes die niet binnen de twee flanken vallen komen nauwelijks nog aan bod. Dit resulteert in een toenemende politieke ongelijkheid en de representativiteit waar een democratie voor staat gaat verloren (§2.4.3), evenals veel van de inhoud.

Sociale media hebben een grote rol in beide varianten. Ze bevorderen verdeeldheid waardoor meer mensen zich tegen de gevestigde orde zullen keren, online of offline. De verspreiding van desinformatie over de regering werkt afkerend, waardoor mensen zich sneller richten op alternatieve partijen. Eenmaal ingebed in een groep werken sociale media meningenversterkend, vooral platformen met echokamers, zoals Facebook, Whatsapp, Twitter en Telegram (zie §3.3). Hierdoor wordt de tweedeling in Nederland (geïllustreerd in Figuur 1) nog groter. Buitenlandse beïnvloeding kan resulteren in kopieergedrag in Nederland van bepaalde protestpartijen of bewegingen. Actieve buitenlandse beïnvloedingscampagnes verdiepen maatschappelijke tegenstellingen of ontevredenheid, brengen bepaalde politieke en maatschappelijke standpunten in diskrediet of planten desinformatie om door hen gezien gunstige bewegingen te starten.

5.2.2. Scenario 2: massaal afhaakgedrag holt democratie uit

Volgens Tabel 7 neigt de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen binnenkort onder 50% te komen. In sommige gemeenten zit dit percentage al jaren onder de helft. In dit scenario heeft deze tendens zich zowel versterkt als verbreed en stemt ook in de parlementsverkiezingen inmiddels minder dan de helft van het electoraat.

Dit heeft drie gevolgen. Ten eerste verzwakt het de democratische legitimiteit van het openbaar bestuur. Vaak wordt de opkomst van minstens de helft van de kiesgerechtigden als ondergrens gezien voor een legitieme representatieve democratie. Een lage opkomst is een indicator dat de democratische legitimiteit, uitgedrukt in politiek vertrouwen, onder druk staat en mogelijk niet meer gerechtvaardigd is (§2.4.1). Ten tweede kan een lage opkomst leiden tot ongelijkheid in representatie (§2.4.3). Wanneer steeds dezelfde bevolkingsgroepen thuisblijven en zich niet verkiesbaar stellen, dan is het aannemelijk dat de wensen en belangen van deze groepen structureel ondervertegenwoordigd blijven. Een vicieuze cirkel dreigt: politici richten zich op mensen die wél stemmen, waardoor niet-stemmers zich nog verder afkeren van de (politieke) gemeenschap. Tot slot gaat een lage opkomst gepaard met het verval van democratisch burgerschap. De republikeinse notie van burgerschap luidt dat een burger pas echt vrij is als ze zichzelf besturen en gezamenlijk bepalen wat het gemeenschappelijke belang is. Een niet-stemmer geeft dus aan afgehaakt te zijn van de democratische gemeenschap.²³³

Al deze factoren ondermijnen ook de kwaliteit van het openbaar bestuur. Volgens de Nederlandse code voor goed openbaar bestuur is een voorwaarde voor de kwaliteit ervan dat deze weet wat er leeft onder de bevolking.²³⁴ Door afhaakgedrag mist het openbaar bestuur, naast de nodige legitimiteit, ook zicht op de voorkeuren van de burgers. Het beleid dreigt zo losgezongen te worden van de maatschappelijke wensen. Het verzwakken van de legitimiteit, representativiteit en kwaliteit van het openbaar bestuur gaat samen met stijgende

²³³ Hans Vollaard et al. *De lokale niet-stemmer*, 2022, pp78-81.

²³⁴ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Nederlandse code voor goed openbaar bestuur. Beginselen van deugdelijk overheidsbestuur*, 2009.

ontevredenheid van burgers over het openbaar bestuur.²³⁵ Dit dreigt verder te gaan dan het openbaar bestuur of de regering alleen, naar ontevredenheid over het politiek democratisch systeem in het algemeen. De stijgende populariteit en invloed van anti-systeempartijen en -kandidaten die het gevolg kan zijn veroorzaakt onzekerheid over de sterkte van onze liberale democratie.²³⁶

We beschouwen kort twee scenariovarianten. In de eerste variant weigeren mensen het beleid dat is geformuleerd door een 'illegitiem en onrepresentatief' bestuur nog te volgen (§2.4.3). In het verlengde daalt ook het vertrouwen in de rechtsspraak, de politie en andere instituties die de democratische samenleving vormden (§2.4.1 en §2.4.3). Mensen luisteren niet meer naar regels en beleid en gaan handelen naar eigen inzicht. Deze staat van anarchie leidt onder meer tot stijging van de criminaliteit.

In de tweede variant nemen burgers het heft in eigen handen. Mensen hebben geen vertrouwen in de politiek meer (§2.4.1) en wenden zich tot andere bestuursvormen. Leaders die niet democratisch gekozen zijn, maar wel een groot bereik en veel volgers hebben, staan op. De rol van persoonlijke invloeden (§2.4.5) zal veel groter worden. Populisten spelen in op anti-elitarisme en anti-institutionalisme, en jagen hervormingen aan die een directe verbinding tussen de populistische leider en beweging bewerkstelligen, in plaats van de indirecte representatieve democratie. Dit ondermijnt de huidige democratie wanneer de populistische leider stelt dat hij de enige legitieme stem is van het volk en hiermee de eigen beweging etaleert als de enige oplossing (§2.4.5). In het verlengde spelen populistten in op de ondermijning van de onafhankelijke rechtsspraak en de vrije pers. De politiek wordt meer op de persoon gespeeld, waardoor de inhoud van het debat verloren gaat. Burgers staan toenemend tegenover elkaar, wat de saamhorigheid in de samenleving sterk vermindert (§2.4.1).

Met het verzwakken van de legitimiteit, representativiteit en kwaliteit van het openbaar bestuur, wordt de (directe) invloed van ad hoc belanggroepen groter.²³⁷ Sociale mediaplatformen kunnen een grote rol spelen in het 'van onderaf' mobiliseren van burgers rond een specifiek thema, maar vaak wel 'van bovenaf' in gang gezet en versterkt door een of enkele centrale spelers – zowel zich expliciet profilerende 'leiders' als verborgen 'manipulators' op de achtergrond. Populistische leiders kunnen via sociale media een directe connectie maken tussen mensen en hun stem. Zij kunnen echokamers creëren waar ontevreden burgers zich kunnen verenigen en het stemgeluid tegen de gevestigde orde krachtiger wordt. Buitenlandse beïnvloedingscampagnes kunnen maatschappelijke ontevredenheid verdiepen en door middel van bots en trollen de populariteit van deze populistische leider versterken.

5.2.3. Scenario 3: ontwrichtende gewelddadige acties

In ons land lopen een aantal kwesties die al in wisselende mate tot radicalisering en actiebereidheid van relatief grote middengroepen hebben geleid, en verder kunnen escaleren. De laatste vijf jaar zijn immigratie en integratie, klimaat en milieu en inkomen en economie drie van de vijf belangrijkste thema's die Nederlanders als maatschappelijk probleem beschouwen.²³⁸

²³⁵ Foa, Roberto Stefan, and Yascha Mounk. *The danger of deconsolidation: The democratic disconnect*, Journal of democracy 27.3, 2016, pp5-17.

²³⁶ Foa, Roberto Stefan, and Yascha Mounk. *The danger of deconsolidation: The democratic disconnect*, 2016.

²³⁷ Andeweg, Rudy B., and David M. Farrell. *Legitimacy decline and party decline. Myth and reality of the legitimacy crisis: Explaining trends and crossnational differences in established democracies*, 2017, pp76-94.

²³⁸ Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sociale staat van Nederland*, 2020.

In dit scenario hebben deze thema's tot radicalisering en mobilisatie geleid. Twee varianten worden geschetst.

In de eerste variant neemt vijandelijkheid jegens immigranten zulke proporties aan dat mensen overgaan tot geweldpleging (§2.4.4). De recente vluchtelingenstroom uit Oekraïne leidde initieel niet tot protesten in Nederland. Dit komt mede door de verbintenis met deze Europese vluchtelingen en doordat Oekraïners zonder visum mogen reizen naar Nederland. Maar omdat (in deze variant) de Oekraïneoorlog lang aanhoudt groeit de vluchtelingenstroom weer en vervaagt het idee dat de opvang een tijdelijke noodoplossing is, en dat de Oekraïense vluchtelingen teruggaan zodra dit weer veilig kan. Een significant deel van de middenklasse voelt de permanente vestiging van Oekraïners als een bedreiging voor hun manier van leven in economisch (§2.4.2) en sociaal opzicht (§2.4.4). Op sociale media verbinden mensen zich tegen hun verblijf. Desinformatie over de gewelddadigheid van en criminaliteit onder de vluchtelingen versterkt de anti-vluchtelingenbeweging. Vanuit het buitenland actieve manipulatiecampagnes van bots en trollen ondersteunen deze beweging verder. Landen waar deze beweging al duidelijk gevestigd is (zoals Zweden en Duitsland, zie §2.5.3) dienen als inspiratiebron voor mobilisatie in Nederland. De groeiende aanhang en radicalisering ervan leidt tot gewelddadige protesten en gerichte gewelddadige acties jegens vluchtelingen en asielzoekerscentra. De politie verliest haar grip op deze volksgerichten.

De tweede variant richt zich op mensen die zich massaal verzetten tegen klimaatvervuilers. Sinds 2017 is het thema klimaat en milieu een van de belangrijkste maatschappelijke problemen. Door de toenemende gevolgen van klimaatverandering en de het gebrek aan politieke aanpak van dit probleem (§2.4.3), ervaren veel mensen een acuut gebrek aan toekomstperspectief (§2.4.1). Een groeiend aantal protesten bevestigt dit beeld. Het voorbeeld van *Extinction Rebellion*, met zijn disruptieve en zichtbare acties en het grote aantal activisten dat bereid is tot arrestatie en gevangenschap,²³⁹ vindt brede navolging. Extreme milieuactivisten saboteren onder andere elektriciteitscentrales, vliegvelden, en olie- en gaspijpleidingen. Bestuurders en CEOs worden bedreigd. Massale protesten resulteren in onrust en wanorde. Het verspreiden van (des)informatie op sociale media over grote klimaatvervuilers creëert een groot draagvlak voor dergelijke acties en stimuleert ook anderen om (gewelddadige) acties te ondernemen. Acties uit het buitenland worden overgenomen en gaan vergezeld van actieve manipulatiecampagnes om institutionele actoren en gematigde maatschappelijke actoren in Nederland buitenspel te zetten.

5.3. Tot slot

Begin december 2022 voorkwamen de Duitse autoriteiten met een grote anti-terreurope-ratie een aanval op het parlement. De beoogde putsch was niet realistisch omdat daarvoor grote onderdelen van leger en politie de staatsgreep zouden moeten ondersteunen, wat niet zou zijn gebeurd. Maar de coupplagers hadden wel het parlement kunnen binnendringen en gijzelen, er hadden doden kunnen vallen. De bestorming van het Amerikaanse Capitool in januari 2021 en van het parlamentsgebouw, het presidentiële paleis en het hooggerechtshof in de Braziliaanse hoofdstad Brasilia in januari 2023 bewijst hoe snel zaken uit de hand kunnen lopen.

²³⁹ In september 2022 heeft een twintigtal klimaatactivisten van *Extinction Rebellion* de A12 geblokkeerd als protest tegen overheidssubsidies voor olie, kolen en gas.

Dit voorval illustreert drie zorgwekkende ontwikkelingen. Ten eerste dat een toenemend aantal mensen, ook uit traditioneel gezagsgetrouwe middengroepen, de rechtsorde en het huidige democratische staatsbestel in zijn geheel afwijst. Ten tweede dat deze individuen steeds meer georganiseerd raken in radicale groepen, met sociale mediaplatformen als belangrijk wervings-, bindings- en activeringsmiddel. En ten derde dat de harde kernen van radicale groepen bereid zijn over te gaan tot geweld en actief bezig zijn de middelen daarvoor te verwerven en te organiseren. De terreurgroep achter de beoogde coup had een militaire tak, bestaande uit oud-militairen; in de antiterreuractie is ook een actieve militair van de Duitse commando's opgepakt. In reactie kopte de gerenommeerde Duitse krant *Frankfurter Allgemeiner* "Besonders gefährlich ist der Zugang zu Polizei und Militär".²⁴⁰ De Duitse binnenlandse veiligheidsdienst schat dat er in Duitsland ongeveer 34.000 rechtsextremisten rondlopen, waarvan 13.500 potentieel gewelddadig zijn. In 2021 pleegden rechtsextremisten 20.201 strafbare feiten (55 per dag), waaronder fysieke aanvallen op buitenlanders.²⁴¹

Wat zegt dit over onze samenleving, en in het bijzonder over de middenklasse als belangrijke pijler onder de maatschappelijke orde? Hier is aan de hand van open bronmateriaal aannemelijk gemaakt dat grot(er)e middengroepen zich in de hoek gedrukt voelen. Ontevredenen verenigen zich rond een specifiek thema, zoals anti-vaccinatie of klimaatactivisme. Wanneer een groep zich eenmaal heeft georganiseerd, bestaat het gevaar dat een deel van de betreffende groep radicaliseert waarbij het thematisch ongenoegen zich verbreedt naar algehele anti-overheid- of anti-establishmentsentimenten en, ultimo, verwerping van het huidige staatsbestel als geheel. De harde kern van een geradicaliseerde groep kan bereid zijn om over te gaan tot geweld. Dergelijke ontwikkelingen lijken in sommige buitenlandse landen in een verder stadium te zijn dan in ons land, onder meer omdat door onze verzorgingsstaat de erosie van de middenklasse beperkt is gebleven. Maar er is wel degelijk sprake van een sociaaleconomisch vraagstuk dat in potentie – en al in enkele feitelijke situaties – ook in ons land tot problemen met de openbare en rechtsorde kan leiden.

Buitenlandse voorbeelden geven een goede indruk van denkbare toekomstscenario's in Nederland. We hebben drie negatieve scenario's besproken die een beeld schetsen hoe ook in ons land manifestaties van ontgoocheling (veel) verder dan nu kunnen escaleren als onderliggende drijvende krachten verslechteren. Een massale opstand van 'de middenklasse' is niet te verwachten. Wel goed denkbaar zijn ontwrichtende acties van de relatief beperkte, maar tegelijk niet onaanzienlijke, radicale harde kernen die gelegitimeerd en passief gesteund worden door grot(er)e middengroepen. Ze kunnen daarmee ook gebruik maken van typische 'middenklasse-instrumenten' als organisatievermogen en vertrouwdheid met hoe maatschappelijke instituties en processen werken en voor eigen doeleinden gebruikt of misbruikt kunnen worden.

Er schuilt gevaar in zelfversterkende processen: onvrede en wantrouwen leidt tot, mogelijk gewelddadige, protestacties die op hun beurt de achterliggende factoren voor (verdere) ontgoocheling negatief beïnvloeden; fragmentatie van de politiek leidt tot minder inhoud en meer op de man spelen, wat tegenstellingen weer aanwakkert; publieke partijen bestaan voor een deel uit dezelfde middengroepen met gevoelens van ontgoocheling, wat adequaat overheidsoptreden kan bemoeilijken. Inspiratie door buitenlandse voorbeelden en actieve manipulatie door statelijke rivalen met een politiek doel kunnen dergelijke vicieuze cirkels aanjagen. Hierdoor kan het eerste in het tweede en het tweede in het derde negatieve scenario uit §5.2

²⁴⁰ [Reichsbürger-Milieu ist gewachsen laut Extremismusforscher \(faz.net\)](#)

²⁴¹ [Rechts, links, diffus: Extremismus hat immer mehr Gesichter | BR24](#)

overlopen. De volgordelijkheid en de dynamiek van een dergelijke interactie moet verder onderzocht worden.

Het is zeker geen gegeven dat Nederland aan het afglijden is naar een sterk gepolariseerde *low trust*-samenleving met een hoge mate van instabiliteit. Maar er is wel degelijk iets aan de hand, waarbij de signalen het beste online zichtbaar zijn – met de aantekening dat de stap van extreme online uitingen naar actie in de fysieke wereld erg groot (b)lijkt te zijn. Door de aard van de sociale mediaplatformen is overigens een deel van de signalering aan het zicht van de democratische en rechtsstatelijke instituties onttrokken; op zich al een zorgwekkende constatering. Dit onderzoek vormt een eerste verkenning om beter grip te krijgen op de vraag of de problematiek kan escaleren (*early warning*-signalen) en om beleid te ontwikkelen om negatieve scenario's zo veel mogelijk te voorkomen c.q. te kunnen beheersen. Mogelijke verbanden en oorzaak-gevolgrelaties zijn in dit onderzoek verkennend en vooral kwalitatief in beeld gebracht. Nader, ook kwantitatief, onderzoek naar de drijvende krachten is gewenst.

Tot slot. De hier beschreven radicaliseringsketen – van groeiende onvrede en wantrouwen, via online vorming en beïnvloeding van protestbewegingen, tot acties van harde kernen die de openbare orde en rechtsorde bedreigen – vloeit voort uit en heeft betrekking op een combinatie van maatschappelijke vraagstukken. Zeker de financieel-economische positie van de diverse middengroepen vormt een belangrijke factor in het doorlopen van deze keten. Het is goed denkbaar dat de ontgoocheling van de middenklasse vanwege een verwachte beperkte economische groei, en mogelijk zelfs stagnatie of achteruitgang over langere termijn, zich in de toekomst verbreidt en verdiept.

The Hague Centre
for Strategic Studies

HCSS

Lange Voorhout 1
2514 EA Hague

Follow us on social media:

@hcssnl

The Hague Centre for Strategic Studies

Email: info@hcss.nl

Website: www.hcss.nl